

บทที่ ๒

ปัจจัยสมุปบาทที่ปรากฏในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทนี้ผู้วิจัยได้วางกรอบการวิจัยเพื่อศึกษาความรู้พื้นฐานเรื่องปัจจัยสมุปบาท อาทิ ความหมาย ความสำคัญ วัตถุประสงค์ การสืบต่อเหตุปัจจัยในปัจจัยสมุปบาท และอานิสงส์ของปัจจัยสมุปบาท เป็นต้น

๒.๑ ความหมาย

ปัจจัยสมุปบาท สามารถจำแนกความหมายได้ ๓ ได้แก่ ความหมายตามรูปศัพท์ ความหมายตามเนื้อความ และความหมายตามไวยากรณ์ของคำ ซึ่งมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

๒.๑.๑ ความหมายตามรูปศัพท์

คำว่า “ปัจจัยสมุปบาท” มาจากคำว่า ปัจจัยจะ กับ สมุปบาท โดยที่ ปัจจัย หมายถึง กิริยาอาการที่อาศัยกัน และสมุปบาท หมายถึง การเกิดขึ้นโดยชอบ เมื่อรวมกันปัจจัยสมุปบาทจึงหมายถึง ปัจจัยที่อาศัยกันเกิดขึ้นโดยชอบ^๑ หรือปัจจัยทั้งหลายที่อาศัยกันและกัน เป็นเหตุร่วมกัน ยังผลธรรมให้เกิดขึ้นเสมอกัน คือ มิใช่ให้เกิดขึ้นเป็นส่วน ๆ และมิใช่ให้เกิดขึ้นก่อนและหลัง^๒ พระพุทธโกศาจารย์ (พุทธทาส) ได้อธิบายถึงความมุ่งหมายของปัจจัยสมุปบาทว่า ปัจจัยสมุปบาทมุ่งถึงอาการของสภาวะธรรมทั้งหลาย อาทิ อวิชชาอาศัยกันเกิดขึ้นร่วมกัน ต่างฝ่ายต่างเป็นปัจจัยของกันและกัน กล่าวคือ อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ เป็นต้น^๓ คำว่า ปัจจัยสมุปบาท เล็งถึงอาการที่เมื่อสิ่งหนึ่งเป็นปัจจัย ทำให้สิ่งใหม่เกิดขึ้น นี่คือนิยามปัจจัยสมุปบาท^๔

^๑ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๓๗/๔๐๓, ส.พ. (ไทย) ๒๕/๑/๑, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๗๔/๔๕๔, พ.อ.อ. (ไทย) ๔๔/๕๕.

^๒ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรวงศ์พิมพ์, ๒๕๔๖), หน้า ๘๔๖.

^๓ บรรจบ บรรณรุจิ, ปัจจัยสมุปบาท, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕), หน้า ๔-๖.

^๔ พุทธทาสภิกขุ, อทิปปัจจัยตา, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๓๗), หน้า ๔๗๕.

๒.๑.๒ ความหมายตามเนื้อความ

ความหมายตามเนื้อความมีหลายนัย แต่ละนัยมีความหมายคล้ายคลึงกันจะแตกต่างกันออกไปบ้าง ตามคุณลักษณะของปัจจัยและผลธรรม กล่าวคือ

ปฏิจจสมุปบาทสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่ได้ให้ความหมายปฏิจจสมุปบาทไว้โดยตรง แต่ให้ไว้โดยอ้อม โดยพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตั้งคำถามแก่พระสาวกว่า ปฏิจจสมุปบาทคืออะไร จากนั้นพระองค์ก็ตอบคำถามนั้นด้วยตัวเอง ความว่า

ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุปบาท เป็นอย่างไร

ปฏิจจสมุปบาท คือ อวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) โสกะ (ความเศร้าโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) และ อุปายาส (ความคับแค้นใจ) จึงมี

การเกิดขึ้นแห่งความทุกข์ทั้งมวลมีได้ด้วยประการฉะนี้

เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือวิราคะ อวิชชาจึงดับ สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

เพราะสฬายตนะดับ เวทนาจึงดับ

เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

เพราะภพดับ ชาติจึงดับ
 เพราะชาติจึงดับ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ
 ความดับแห่งกองทั้งมวลมีได้ด้วยประการดังนี้^๕

พระอรรถกถาจารย์ให้ความหมายปฏิจสมุปบาทไว้ใน ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค อรรถกถา ความว่า ปฏิจสมุปบาท หมายถึง ธรรมที่เป็นปัจจัยแก่ธรรมทั้งหลาย มีอวิชชา สังขาร ฯลฯ เป็นต้น หรือธรรมทั้งหลายเกิดร่วมกันโดยชอบเพราะอาศัยปัจจัย^๖

พระพุทธโฆสะ ได้ให้ความหมายปฏิจสมุปบาทไว้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคว่า ปฏิจสมุปบาท หมายถึง ธรรมที่เป็นปัจจัยของธรรมทั้งหลาย^๗

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมายปฏิจสมุปบาทไว้ในหนังสือ พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ ความว่า ปฏิจสมุปบาท หมายถึง สภาพที่อาศัยปัจจัยเกิดขึ้น การที่สิ่งทั้งหลายอาศัยกันเกิดขึ้น การที่ทุกข์เกิดขึ้นเพราะอาศัยปัจจัยต่อเนื่องกันมา มีองค์คือ หัวข้อ ๑๒ ดังนี้ อวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรามรณะ^๘

๒.๑.๓ ไวพจน์ของคำ

ในสมัยพุทธกาล บางเวลาพระสัมมาสัมพุทธเจ้ามักจะตรัสเรื่องปฏิจสมุปบาทกับพุทธบริษัทด้วยคำที่เป็นไวพจน์ของปฏิจสมุปบาท ซึ่งเป็นคำที่เข้าใจกันในกลุ่มของพุทธบริษัท อาทิ คำว่า ปัจจยาการ (ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น)^๙ ธรรมฐิติ (ความตั้งอยู่เป็นธรรมดา) ธรรมนิยาม (ความแน่นอนเป็นธรรมดา)^{๑๐} อิทัปปัจจยตา (สิ่งนี้เป็นปัจจัยต่อสิ่งนี้)^{๑๑} ตถตา (ความเป็นจริงของธรรม) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) และอนัญญุตตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น)^{๑๒} ซึ่งไวพจน์ของคำเหล่านี้ได้สื่อความหมายที่เป็นลักษณะเฉพาะของปฏิจสมุปบาท ซึ่งมีอธิบายดังต่อไปนี้

^๕ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๓.

^๖ ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๕๓, ๖๕๕, ๑๐๓๘, ๑๐๓๙.

^๗ พระพุทธโฆสะเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์, หน้า ๘๔.

^๘ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๑๖-๑๑๗.

^๙ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๑/๑๕๖, ขุ.อป. (ไทย) ๓๓/๓๓๒/๔๓๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๑๕.

^{๑๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕, ที.ที. (ไทย) ๑๔/๔๒๑/๑๘๕.

^{๑๑} วิ.ม. (ไทย) ๔/๗/๑๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๑/๓๐.

^{๑๒} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๕.

๑. ปฏิจสุมุปปาท ชื่อว่า ปัจจยาการ (ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น) หมายความว่า ธรรมทั้งหลายอาศัยกันและกัน ยังผลธรรมให้เกิดขึ้นสืบเนื่องกัน^{๑๓} หรืออาการที่เป็นปัจจัยแก่กันได้^{๑๔} บรรจบ บรรณรุจิ ได้อธิบายความหมายของปัจจยาการ ไว้ในหนังสือปฏิจสุมุปปาท ความว่า ปัจจยาการ หมายถึง อาการตามปัจจัย หรืออาการที่เกิดขึ้นตามปัจจัย หมายความว่า อวิชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามณะ ต่างเกิดขึ้นตามปัจจัยปรุงแต่ง และเมื่อมีชาติแล้ว ชรามณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เกิดตามปัจจัยด้วย^{๑๕}

๒. ปฏิจสุมุปปาท ชื่อว่า ัมมฐิติ หรือธรรมฐิติ (ความตั้งอยู่เป็นธรรมดา) หมายความว่า ธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นเพราะปัจจัย^{๑๖} บรรจบ บรรณรุจิ ได้อธิบายความหมาย ัมมฐิติ ไว้ในหนังสือ ปฏิจสุมุปปาท ความว่า ัมมฐิตตา หรือัมมฐิติ คือ ความดำรงอยู่ตามธรรม หมายถึง ความดำรงอยู่ตามปัจจัย สิ่งที่ยังดำรงอยู่ตามปัจจัย ก็คือ อวิชา สังขาร ฯลฯ ชาติ ชรามณะ ซึ่งมีหมายความว่า

อวิชาเป็นปัจจัย	ให้สังขารดำรงอยู่
สังขารเป็นปัจจัย	ให้วิญญูณดำรงอยู่
วิญญูณเป็นปัจจัย	ให้นามรูปดำรงอยู่
นามรูปเป็นปัจจัย	ให้สฬายตนะ (อายตนะ ๖) ดำรงอยู่
สฬายตนะเป็นปัจจัย	ให้ผัสสะดำรงอยู่
ผัสสะเป็นปัจจัย	ให้เวทนาดำรงอยู่
เวทนาเป็นปัจจัย	ให้ตัณหาดำรงอยู่
ตัณหาเป็นปัจจัย	ให้อุปาทานดำรงอยู่
อุปาทานเป็นปัจจัย	ให้ภพดำรงอยู่
ภพเป็นปัจจัย	ให้ชาติดำรงอยู่
ชาติเป็นปัจจัย	ให้ชรามณะดำรงอยู่
	เมื่อชาติยังดำรงอยู่ แน่นนอนว่า ชรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย)
	โสกะ (ความโสก) ปริเทวะ (การร้องไห้คร่ำครวญ) ทุกข์ (ความ

^{๑๓} วิ.ม.อ. (ไทย) ๖/๑๐, ส.นิ.อ. (ไทย) ๑๖/๑๑.

^{๑๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๑๒.

^{๑๕} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจสุมุปปาท, หน้า ๘.

^{๑๖} ที.สี.อ. (ไทย) ๑๒/๑๖๖, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๕๖, ขุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๕๖, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๑๓.

ทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ, ความเครียด) ก็ยังดำรงอยู่^{๑๗}

๓. ปฏิจสุมุปปาท เชื่อว่า ธรรมนิยาม หรือธรรมนิยาม (ความแน่นอนเป็นธรรมดา) หรือกฎธรรมชาติ^{๑๘} หมายความว่า ปัจจยจะกำหนดผลธรรมเป็นธรรมดา^{๑๙} บรรจบ บรรณรุจิ ได้อธิบายความหมายขอบธรรมนิยาม ไว้ในหนังสือ ปฏิจสุมุปปาท ความว่า ธรรมนิยาม คือ ความแน่นอนแห่งธรรม หรือความแน่นอนตามธรรม หมายถึง ความแน่นอนแห่งปัจจย หรือความแน่นอนตามปัจจย สิ่งที่แน่นอนตามปัจจย ก็คือ อวิชชา สังขาร ฯลฯ ชรามรณะ ซึ่งหมายความว่า

อวิชชาเป็นปัจจย	ให้สังขารเกิดแน่นอน
สังขารเป็นปัจจย	ให้วิญญูณเกิดแน่นอน
วิญญูณเป็นปัจจย	ให้นามรูปเกิดแน่นอน
นามรูปเป็นปัจจย	ให้สพยตนะเกิดแน่นอน
สพยตนะเป็นปัจจย	ให้ผัสสะเกิดแน่นอน
ผัสสะเป็นปัจจย	ให้เวทนาเกิดแน่นอน
เวทนาเป็นปัจจย	ให้ตัณหาเกิดแน่นอน
ตัณหาเป็นปัจจย	ให้อุปาทานเกิดแน่นอน
อุปาทานเป็นปัจจย	ให้ภพเกิดแน่นอน
ภพเป็นปัจจย	ให้ชาติเกิดแน่นอน
ชาติเป็นปัจจย	ให้ชรามรณะเกิดแน่นอน

เมื่อมีชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ย่อมเกิดด้วยแน่นอน^{๒๐}

๔. ปฏิจสุมุปปาท เชื่อว่า อิทัปปัจจยตา (สิ่งนี้เป็นปัจจยต่อสิ่งนี้)^{๒๑} คำว่า อิทัปปัจจยตา มาจากคำว่า อิทะ และปัจจยตา คำว่า อิทะ แปลว่า นี่ และคำว่า ปัจจยตา แปลว่า ความเป็นปัจจย เมื่อรวมกัน อิทัปปัจจยตา จึงแปลว่า ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจย คือ เมื่อมีสิ่งนี้ ๆ เป็นปัจจย สิ่งนี้ ๆ

^{๑๗} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจสุมุปปาท, หน้า ๗.

^{๑๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม, หน้า ๑๖๔.

^{๑๙} จุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๕๖, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๖๗๓.

^{๒๐} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจสุมุปปาท, หน้า ๗-๘.

^{๒๑} ที.สี.อ. (ไทย) ๕/๔๒๑-๔๒๒/๑๘๕, ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๒๐๖, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๘/๔๔๕.

จึงเกิดขึ้น^{๒๒} หรือเพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ^{๒๓} บรรจบ บรรณรุจิ ได้อธิบายความหมายอิตถปัจจยตาไว้ในหนังสือ ปฏิจสมุปบาท ความว่า อิตถปัจจยตา คือ ความมีสิ่งเป็นปัจจัย หมายถึง เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มีตามมา เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้ก็เกิดขึ้นตาม สิ่งที่มีเมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ก็มีตาม ก็คือ อวิชชา สังขาร วิญญาณ ฯลฯ ชาติ ชรามรณะ ซึ่งหมายความว่า

เมื่ออวิชามี	สังขารก็มีตาม
เมื่อสังขารมี	วิญญาณก็มีตาม
เมื่อวิญญาณมี	นามรูปก็มีตาม
เมื่อนามรูปมี	สพายตนะก็มีตาม
เมื่อสพายตนะมี	ผัสสะก็มีตาม
เมื่อผัสสะมี	เวทนาก็มีตาม
เมื่อเวทนามี	ตัณหาก็มีตาม
เมื่อตัณหา มี	อุปาทานก็มีตาม
เมื่ออุปาทานมี	ภพก็มีตาม
เมื่อภพมี	ชาติก็มีตาม
เมื่อชาติมี	ชรามรณะก็มีตาม รวมทั้งโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสก็มีตาม ^{๒๔}

๕. ปฏิจสมุปบาท ชื่อว่า ตถตา (ความเป็นจริงของธรรมทั้งหลาย)^{๒๕} หรือเรียกว่า สัจจธรรม^{๒๖} หมายความว่า ธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นโดยไม่อิงหย่อนด้วยปัจจัย^{๒๗} บรรจบ บรรณรุจิ ได้อธิบายความหมายของตถตา ไว้ในหนังสือ ปฏิจสมุปบาท ความว่า ตถตา คือ ความเป็นเช่นนั้น หมายถึง ความเป็นจริงอย่างนั้น สิ่งนี้เป็นจริงอย่างนั้น ก็คือ

อวิชชาเป็นปัจจัย	ให้เกิดสังขาร
สังขารเป็นปัจจัย	ให้เกิดวิญญาณ
วิญญาณเป็นปัจจัย	ให้เกิดนามรูป

^{๒๒} พระพุทธโกศาจารย์, (พุทธทาสภิกขุ), อิตถปัจจยตา, หน้า ๑๓.

^{๒๓} พระพุทธโกศาจารย์, (พุทธทาสภิกขุ), ความถูกต้องของอิตถปัจจยตา, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๕๒), หน้า ๑๑.

^{๒๔} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจสมุปบาท, หน้า ๘.

^{๒๕} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๕๕.

^{๒๖} อภ.ก.อ. (ไทย) ๘๑/๖๑๓.

^{๒๗} จุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๕๓.

นามรูปเป็นปัจจัย	ให้เกิดสพายนะ
สพายนะเป็นปัจจัย	ให้เกิดผัสสะ
ผัสสะเป็นปัจจัย	ให้เกิดเวทนา
เวทนาเป็นปัจจัย	ให้เกิดตัณหา
ตัณหาเป็นปัจจัย	ให้เกิดอุปาทาน
อุปาทานเป็นปัจจัย	ให้เกิดภพ
ภพเป็นปัจจัย	ให้เกิดชาติ
ชาติเป็นปัจจัย	ให้เกิดชรามรณะ ซึ่งเป็นความจริงที่คงที่อยู่ตลอดเวลา และเป็นความจริงที่ว่า เมื่อมีชาติ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นความจริงที่เกิดตามมาจริง ^{๒๘}

๖. ปฏิจจสมุปบาท ชื่อว่า อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) หมายความว่า ความไม่เกิดขึ้นจะไม่มีจากกรรมที่เป็นปัจจัย^{๒๙} หรือปัจจัยเข้าถึงสามัคคี ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นจากปัจจัยนั้น^{๓๐} บรรจบ บรรณรุจิ ได้อธิบายความหมายของอวิตถตาไว้ในหนังสือ ปฏิจจสมุปบาท ความว่า อวิตถตา คือ ความเป็นไปไม่ได้ที่จะไม่เป็นเช่นนั้น หมายความว่า ความเป็นจริงอย่างนั้น ไม่ผันแปรไปเป็นความไม่จริง สิ่งที่เป็นความจริงโดยไม่ผันแปร นั่นก็คือ

อวิชชาเป็นปัจจัย	ให้เกิดสังขาร
สังขารเป็นปัจจัย	ให้เกิดวิญญาน
วิญญานเป็นปัจจัย	ให้เกิดนามรูป
นามรูปเป็นปัจจัย	ให้เกิดสพายนะ
สพายนะเป็นปัจจัย	ให้เกิดผัสสะ
ผัสสะเป็นปัจจัย	ให้เกิดเวทนา
เวทนาเป็นปัจจัย	ให้เกิดตัณหา
ตัณหาเป็นปัจจัย	ให้เกิดอุปาทาน
อุปาทานเป็นปัจจัย	ให้เกิดภพ
ภพเป็นปัจจัย	ให้เกิดชาติ

^{๒๘} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, หน้า ๘-๙.

^{๒๙} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๕๕, ชุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๕๖.

^{๓๐} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๑๕๕.

ชาติเป็นปัจจัย ให้เกิดชรา มรณะ ก็เป็นความจริงโดยไม่มีทางผันแปรไปได้อีก
 ที่ว่าเมื่อมีชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส
 ก็เป็นจริงที่เกิดตามมาโดยไม่ผันแปร^{๓๑}

๑. ปฏิจสุมุปบาท ชื่อว่า อนัญญุตตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) หมายความว่า ผล
 ธรรมทั้งหลายจะไม่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยอื่น ๆ^{๓๒} บรรจบ บรรณรุจิ ได้อธิบายความหมายของอนัญญุต
 ตา ไว้ในหนังสือ ปฏิจสุมุปบาท ความว่า อนัญญุตตา คือ ความไม่เป็นอย่างนั้น หมายถึง ความเป็น
 อย่างอื่นจากที่เป็นมานี้ไม่ได้ สิ่งที่เป็นอย่างอื่นจากที่เป็นมานี้ไม่ได้ก็คือ อวิชา สังขาร วิญญาณ ฯลฯ
 ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ และก็เป็นอย่างอื่นจากที่เป็นมานี้ไม่ได้ ก็คือ เมื่อมีชาติแล้ว ชรา มรณะ
 โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส ก็เป็นจริงที่เกิดตามมาโดยไม่ผันแปรเป็นอื่นจากนี้ไปได้^{๓๓}

สรุป ปฏิจสุมุปบาทมีความหมาย ๓ นัย ได้แก่

๑. ความหมายตามรูปศัพท์ ปฏิจสุมุปบาท หมายถึง ปัจจัยที่อาศัยกันเกิดขึ้นโดยชอบ
๒. ความหมายตามเนื้อความ ปฏิจสุมุปบาท หมายถึง ธรรมที่อาศัยซึ่งกันและกันอย่าง
 พร้อมเพรียงยังผลธรรมให้เกิดขึ้น กล่าวคือ เพราะอวิชาเป็นปัจจัยสังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย
 วิญญาณจึงมี ฯลฯ หรือเพราะอวิชาดับสังขารจึงดับ เพราะสังขารดับวิญญาณจึงดับ ฯลฯ
๓. ไวยากรณ์ของคำ มี ๓ คำ ได้แก่ ๑) ปัจจยาการ ธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น ๒) ธรรมฐิติ ความ
 ตั้งอยู่เป็นธรรมดา ๓) ธรรมนิยาม ความแน่นอนเป็นธรรมดา ๔) อิทัปปัจจยตา สิ่งนี้เป็นปัจจัยต่อสิ่งนี้
 ๕) ตถตา ความเป็นจริงของธรรมทั้งหลาย ๖) อวิตถตา ความไม่คลาดเคลื่อน ๗) อนัญญุตตา ความ
 ไม่เป็นอย่างอื่น

^{๓๑} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจสุมุปบาท, หน้า ๕.

^{๓๒} ศ.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๕๕, พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๕๗.

^{๓๓} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจสุมุปบาท, หน้า ๕.

๒.๒ ความสำคัญของปฏิจสมุปบาท

ปฏิจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่ใช้อธิบายวิวัฒนาการความเป็นมาของโลก หรือจักรวาล สิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิต และเป็นหลักธรรมแม่บทในการพัฒนาภูมิปัญญาของสรรพสัตว์ โดยอธิบายในเชิงสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างเหตุและผล จึงทำให้ปฏิจสมุปบาทที่มีความโดดเด่น เป็นเอกลักษณ์เฉพาะตน และมีความสำคัญต่อชีวิตความเป็นอยู่ของสรรพสัตว์

ปฏิจสมุปบาทเป็นความจริงแท้แน่นอน หมายความว่า ปฏิจสมุปบาทเป็นธรรมที่มีอยู่แล้วในจักรวาล ทั้งในสรรพสิ่งและสรรพสัตว์^{๓๔} และเป็นธรรมชาติของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตในจักรวาล ล้วนเกิดขึ้นและแตกดับไป เพราะอาศัยเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน ผลคือความเจริญ หรือความเสื่อมจึงเกิดขึ้นโดยไม่มีใครสร้าง หรือเนรมิตขึ้นมาได้^{๓๕} โดยแสดงให้เห็นว่า ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา อยู่ที่นี่ หรือว่าจะเวียนว่ายต่อไป เป็นเพียงธรรมชาติล้วน ๆ ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ใจความสำคัญก็คือการแสดงให้เห็นว่าทุกสิ่งเกิดและดับอย่างไร และการเกิดการดับนั้นเป็นการอาศัยซึ่งกันและกัน และอาการทั้งหมดเหล่านั้นมิใช่สัตว์ มิใช่บุคคล มิใช่ตัวตน เรา เขา^{๓๖}

ปฏิจสมุปบาทเป็นธรรมที่ตรัสรู้เฉพาะพระพุทธเจ้าเท่านั้น หมายความว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้าทุกพระองค์ ทั้งในอดีต ปัจจุบัน และกำลังจะเกิดขึ้นในอนาคต จะต้องมนสิการปฏิจสมุปบาทโดยอนุโลมและปฏิโลม โดยพิจารณาสังขารทั้งหลายแล้วตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๓๗} หรือเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า^{๓๘} หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “พุทธวิปัสสนา”^{๓๙}

ปฏิจสมุปบาทเป็นเหตุปัจจัยทำให้พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นในโลก หมายความว่า ขณะที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ปฏิจสมุปบาท ณ โพธิบัลลังก์อยู่นั้น พระองค์เกิดปิติโสมนัสยิ่ง ส่งผลให้อุทานออกมาเป็นครั้งแรก^{๔๐} ซึ่งปฐมพุทธอุทานของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น มีความหมายและประเด็นที่สำคัญคือ เป็นคำเริ่มต้นของมหาบุรุษที่จะประกาศความพร้อมของการจะเป็นพระศาสดา ด้วยการ

^{๓๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๔๑/๑๑๘, อภิ.ก. (ไทย) ๓๗/๔๕๕/๕๒๖, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๕๖.

^{๓๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๖/๔๔๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๓๐/๒๒๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๘, อ.ท.ส.ก. (ไทย) ๒๔/๕๒/๒๑๔, พ.อ. (ไทย) ๒๕/๒/๑๓๓, พ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๘๖/๕๒๖.

^{๓๖} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธสาสิกขุ), ปฏิจสมุปบาท: เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๔.

^{๓๗} วิ.ม.อ. (ไทย) ๖/๑๕.

^{๓๘} พ.ส.อ. (ไทย) ๔๖/๑๓๐, พ.อ.ป.อ. (ไทย) ๓๐/๓๑๕.

^{๓๙} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๓๘, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๔๘.

^{๔๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๒/๓, พ.อ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓๒, พ.อ.อ. (ไทย) ๔๔/๔๖.

ประกาศศาสนสมบัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยพระปัญญาธิคุณและพระมหากรุณาธิคุณ หรือประกาศความสำเร็จของการเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเป็นปฐมฤกษ์ของพระพุทธศาสนาที่จะเกิดขึ้นในโลก^{๔๑}

ปฏิจัมมุปบาทเป็นหลักธรรมที่มีเฉพาะในพระพุทธศาสนา^{๔๒} หมายความว่า ปฏิจัมมุปบาทเป็นแม่บทของหลักธรรมทั้งหลายและถือว่าเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้นำหลักธรรมเหล่านี้มาเป็นเครื่องมือสำคัญในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ตลอดทั้งนำมาอธิบายการเกิดและการดับของธรรมทั้งหลาย ทั้งในเป็นฝ่ายโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม^{๔๓}

ปฏิจัมมุปบาทเป็นหลักธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทุกพระองค์มีพุทธประสงค์ให้บรรดาเหล่าสรรพสัตว์ได้รู้ตาม ซึ่งจะทำให้บุคคลเป็นผู้ที่มีความเชื่อในเหตุและผล เชื่อกรรมและผลของกรรม ซึ่งความเชื่อเหล่านี้จะเป็นเหตุปัจจัยสนับสนุนให้พัฒนาปัญญาให้รู้แจ้งแทงตลอดจนสามารถบรรลุมรรค ผลและพระนิพพาน^{๔๔} เพราะปฏิจัมมุปบาทมีบทบาทสำคัญต่อความเห็นและทัศนคติของบุคคลในการดำเนินชีวิต โดยเฉพาะในบุคคลที่เข้าใจปฏิจัมมุปบาทแล้ว ทั้งจากการศึกษาเล่าเรียน หรือจากการภาวนา จะทำให้บุคคลดำรงชีวิตอยู่ในโลกนี้อย่างเป็นปกติสุข ยามใดเมื่อถึงคราวจะพลัดพรากจากสิ่งทั้งหลาย ก็ไม่ได้เกิดความทุกข์ เศร้าโศกเกินประมาณ เพราะไม่ได้ยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์ทั้งหลายของโลกอย่างเหนียวแน่น เป็นผู้สามารถสลัดอารมณ์ออกจากจิตได้โดยไม่ลำบาก เพราะได้รู้ว่า สรรพสิ่งทั้งหลายในโลกล้วนมีความเจริญและความเสื่อมเป็นไปตามเหตุปัจจัย และไม่เที่ยงแท้แน่นอน หาสาระไม่ได้

ปฏิจัมมุปบาทนี้จัดเป็นมัชฌิมปฏิทาฝ่ายปรมัตถธรรม หมายความว่า บุคคลที่รู้แจ้งในปฏิจัมมุปบาทแล้ว จะมีความเห็นที่ไม่เอียงไปทางสัสตทิฏฐิ (เที่ยง) หรืออุทเทททิฏฐิ (ขาดสูญ) ด้วยอำนาจความรู้เรื่องปฏิจัมมุปบาทนั่นเอง เพราะปฏิจัมมุปบาทเป็นเรื่องที่เป็นกลางระหว่างความมีตัวตน กับความขาดสูญจากตัวตน และเป็นเรื่องที่มีหลักของตัวเองว่า “เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ” และอันหลักนี้เองที่ทำให้พระพุทธศาสนาไม่ให้ตกไปฝ่ายสัสตทิฏฐิ และฝ่ายอุทเทททิฏฐิ แต่อยู่กลาง ๆ^{๔๕}

^{๔๑} พ.อ.อ. (ไทย) ๔๔/๔๔.

^{๔๒} อิมสุมี สติ อิทํ โหติ ปฏิจัมมุปบาทเป็นคำของพระพุทธเจ้าเท่านั้น คนอื่นนอกจากพระพุทธเจ้าแล้วไม่สามารถจะแสดงปฏิจัมมุปบาทได้ - พ.อ.อ. (ไทย) ๔๔/๔๖.

^{๔๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๔๓๘-๔๓๙, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๖/๑๖๔-๑๖๕, ตี.ข. (ไทย) ๑๗/๕๐/๑๗๔, ตี.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๒๒/๔๔๕, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒-๒๔๓, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๕๒/๒๑๔-๒๑๕.

^{๔๔} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒-๓, พ.อ.อ. (ไทย) ๒๕/๒/๑๗๓.

^{๔๕} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), ปฏิจัมมุปบาท : เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท, หน้า (๗).

ปฏิจสุมุบาทแท้จริง คือ เป็นเรื่องเพื่อไม่ให้ทุกข์เกิดขึ้นมาได้ด้วยการมีสติในทวารทั้ง ๖ เมื่อมีการกระทบทางอายตนะ โดยหลักที่เรียกว่า สारวมอินทรีย์ในทวารทั้งหลายโดยประการที่อาสวะจะไม่เกิด ซึ่งเป็นเรื่องปฏิจสุมุบาทฝ่ายนิโรธวารอยู่โดยสมบูรณ์ แม้จะมีชื่อเรียกอย่างอื่น แต่เป็นเรื่องเดียวกันแท้ ปฏิจสุมุบาท ชนิดนี้ตรัสเรียกว่า สัมมาปฏิบัติ^{๔๖}

๒.๓ วัตถุประสงค์ของปฏิจสุมุบาท

ปฏิจสุมุบาทหมายถึงแสดงกรรมที่ไม่ดำไม่ขาว และเป็นที่สุดแห่งกรรมดำกรรมขาว โดย จิตบุญ อนุญ และอนนุชา เป็นเรื่องทุกขไปหมด ต้องเหนือสิ่งทั้งสามนี้ จึงจะดับทุกข์สิ้นเชิง ดังนั้นจึงไม่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นถือมั่นว่า ตัวตน หรือสัสสตทิฐิ แต่ประการใด^{๔๗}

ปฏิจสุมุบาทมุ่งหมายจะกำจัดเสียซึ่งอัตตานุทิฐิ หรือความสำคัญว่า ตัวตนให้ชัดเจนลงไป ถ้าฟังแต่จำแนกให้เห็นขั้น ๕ ว่าเป็นอัตตอย่างนั้นยังไม่เพียงพอ จึงต้องแสดงขั้น ๕ ให้เห็นชัดในลักษณะของปฏิจสุมุบาท และขั้น ๕ ทั้งหมดนี้เกิดขึ้นเมื่อมีอาการของปฏิจสุมุบาทเกิดขึ้นครบถ้วน โดยมีหลักว่า “เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เป็นต้น”^{๔๘}

ปฏิจสุมุบาทมุ่งหมายจะขจัดความเห็นผิด สำคัญผิดว่า มีตัวตน สัตว์บุคคล ตามที่คนเรารู้สึกกันได้เองตามสัญชาตญาณ หรือที่ยิ่งไปกว่านั้นก็คือ มุ่งแสดงให้เห็นว่า ไม่มีดี ไม่มีชั่ว, ไม่มีบุญ ไม่มีบาป ไม่มีการได้ ไม่มีการเสีย และอื่น ๆ ที่เป็นคู่ตรงกันข้าม เพราะนั่นมนุษย์บัญญัติขึ้นเอง ตามความรู้สึกของมนุษย์ โดยแท้แล้วทั้งหมด ทุก ๆ คู่ล้วนเป็นเพียงแต่กระแสแห่งอิทัปปิจจยาตาเสมอกันหมด^{๔๙}

ปฏิจสุมุบาท มุ่งสอนลงไปถึงว่า ไม่มีตัวเรา กระจายออกไปเหลือแต่กระแสปฏิจสุมุบาท แล้วก็เป็นเพียงปฏิจสุมุบาทป็นธรรมอย่างหนึ่ง ๆ ใน ๑๒ อย่างนั้น ไม่มีตัวตน ไม่มีใครเป็นผู้ทำกรรม^{๕๐}

^{๔๖} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕/๒๐.

^{๔๗} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธสาสิกขุ), ปฏิจสุมุบาท : เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท, หน้า (๑๒).

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า (๑๕).

^{๔๙} พุทธสาสิกขุ, อิทัปปิจจยาตา, หน้า (๒๗).

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๗๔.

๒.๔ ความหมายของกรรมในปัจจุสมุปบาท

ปัจจุสมุปบาทหมุนเวียนต่อเนื่องอย่างไม่ขาดสาย เพราะปัจจุสมุปบาทมีองค์ประกอบ ๑๒ ประการ ได้แก่ ๑. อวิชชา (ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔) ๒. สังขาร (สภาพที่ปรุงแต่ง) ๓. วิญญาณ (ความรู้แจ้งในอารมณ์) ๔. นามรูป (เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ รูป) ๕. สฬายตนะ (อายตนะภายใน) ๖. ผัสสะ (การกระทบ) ๗. เวทนา (การเสวยอารมณ์) ๘. ตัณหา (ความทะยานอยาก) ๙. อุปาทาน (ความยึดมั่น) ๑๐. ภพ (ภาวะการดำรงชีวิต) ๑๑.ชาติ (ความเกิด) ๑๒. ชรามรณะ (ความแก่และความตาย)^{๕๑}

องค์กรรม ๑๒ ประการเหล่านี้ แต่ละอย่างมีหน้าที่ ๒ ประการ คือ ๑. ช่วยอุปการะแก่ปัจจุบันธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ๒. ช่วยอุปการะแก่ปัจจุบันธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป^{๕๒} ซึ่งบทบาท หน้าที่ ความหมาย ธรรมชาติขององค์กรรมในปัจจุสมุปบาทแต่ละอย่างมีความแตกต่างกัน ตามอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

๑. อวิชชา มาจากคำว่า “อ” กับ “วิชชา”^{๕๓} โดยที่ “อ” แปลว่า ไม่ หรือตรงกันข้าม^{๕๔} ส่วน “วิชชา” แปลว่า ความรู้ หรือปัญญา^{๕๕} เมื่อรวมกันจึงแปลว่า ความไม่รู้^{๕๖}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แสดงความหมายของอวิชชาไว้ใน สัมมาทิฏฐิสูตร และวิภังคสูตร ความว่า อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔ ได้แก่ ความไม่รู้ทุกข์ ความไม่รู้เหตุให้เกิดทุกข์ ความไม่รู้ความดับแห่งทุกข์ และความรู้ข้อปฏิบัติที่ให้ถึงความดับทุกข์^{๕๗}

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความหมายของอวิชชาไว้ใน พระอภิธรรมปิฎก วิภังคสูตรต้นทศานี อรรถกถา ความว่า อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ความจริงในธรรม ๘ ประการ คือ

๑) อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ในอกุศลธรรมว่าเป็นสิ่งที่ไม่ควรกระทำ จึงทำให้ได้รับในสิ่งที่ไม่ควรได้รับ

^{๕๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๓/๕๘, ต.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒, ต.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๒๒/๕๔๕, พ.อุ. (ไทย) ๒๕/๑/๑๓๑.

^{๕๒} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, *ปัจจุสมุปบาทที่ปณี*, หน้า ๕.

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕.

^{๕๔} นิเสธ น อ โน มาลิ นหิ เจ ตู สเจ ยทิ อานุกุลเย ตู สทฺธยจนคฺคํ โทโสทิวดนฺทห-อภิธาน.(บาลี) ๑๑๔๗.

^{๕๕} วินฺทติ ชานาติติ วิชชา (ปัญญาที่รู้ ชื่อว่า วิชชา) - อภิธาน.สุจิ. (บาลี) ๘๐๒.

^{๕๖} อญฺเณณลกฺขณา อวิชชา (อวิชชา คือ ความไม่รู้) - พ.อุ.อ. (บาลี) ๔๔, พ.อุ.อ. (ไทย) ๔๔/๑/๖๖.

^{๕๗} ทุกฺเข อญฺเณณ (ความไม่รู้ในทุกข์) ทุกฺขสมฺมุเต อญฺเณณ (ความไม่รู้เหตุเกิดแห่งทุกข์) ทุกฺขนิโรธอญฺเณณ (ความไม่รู้ความดับแห่งทุกข์) และทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทา อญฺเณณ (ความไม่รู้ในข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) - ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๒๘/๑๐๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๓/๕๘, ต.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๓/๕, ต.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๘.

๒) อวิชชา หมายถึง สภาวะธรรมที่ทำให้สรรพสัตว์ไม่รู้กุศลธรรมว่า เป็นสิ่งที่ควรกระทำ จึงทำให้สรรพสัตว์ไม่ได้รับในสิ่งที่ควรได้รับ

๓) อวิชชา หมายถึง สภาวะธรรมที่ทำให้สรรพสัตว์ไม่รู้แจ้งความจริงในขั้น ๕ อายุคนะ ๑๒ ชาติ ๑๘ อริยสัจ ๔ และอินทรีย์ ๒๒

๔) อวิชชา หมายถึง สภาวะที่ปิดบังสภาวะธรรมไม่ให้รู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่า ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น มีสภาวะทุกขคอยเบียดเบียนบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา

๕) อวิชชา หมายถึง สภาวะธรรมที่ทำให้สรรพสัตว์โลดแล่นไปในสงสารอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

๖) อวิชชา หมายถึง สภาวะธรรมที่ปิดบังปรมัตถธรรม และทำให้สรรพสัตว์น้อมไปในบัญญัติธรรม

๗) อวิชชา หมายถึง สภาวะธรรมที่ปกปิดปฏิเสธสมุปบาท หรือปกปิดธรรมที่อาศัยซึ่งกันและกันเกิดขึ้น

๘) อวิชชา หมายถึง สภาวะธรรมที่ปรุงแต่งสังขตธรรม^{๕๗}

สรุป อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้แจ้งแทงตลอดในสภาวะธรรมตามความเป็นจริง เป็นรากเหง้าของอกุศลทั้งหลาย ทำให้สรรพสัตว์ขาดปัญญาในการเพ่งพิจารณาปัจจุบันธรรมที่ปรากฏเฉพาะหน้า ซึ่งปรากฏโดยความเป็นกอง หรือหมวดหมู่ ที่เรียกว่า ขั้น ๕ หรือปรากฏโดยความเชื่อมต่อระหว่างอายตนะภายในและภายนอก ที่เรียกว่า อายุคนะ ๑๒ หรือปรากฏโดยความเป็นลักษณะเฉพาะของสภาวะธรรม ที่เรียกว่า ชาติ ๑๘ หรือปรากฏโดยความเป็นใหญ่ในสภาวะธรรมทั้งหลาย ที่เรียกว่า อินทรีย์ ๒๒ และความรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ ว่า ธรรมประเภทใดควรรู้ ธรรมประเภทใดควรละ ธรรมประเภทใดควรทำให้แจ้ง ธรรมประเภทใดควรทำให้เจริญ ตลอดทั้งความรู้แจ้งแทงตลอดในธรรมที่อาศัยซึ่งกันและกัน ที่เรียกว่า ปฏิจสมุปบาท

๒. สังขาร แปลว่า ความปรุงแต่งทางกาย ทางวาจา และใจให้เป็นอกุศลธรรม และกุศลธรรม^{๕๘} หมายถึง ธรรมที่ปรุงแต่งสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นสังขตธรรม^{๖๐} หรืออาการของจิตหรือวิญญาณ ที่

^{๕๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๒๕/๑๕๓, อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒๑๔-๒๑๕, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๓/๑/๔๔๓-๔๔๕.

^{๕๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๒/๕๕, ตี.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๘, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๑๕, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๒๓/๕๓๓, ตี.นิ.อ. (บาลี) ๑๑/๒๕, อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒๑๘.

^{๖๐} อภิ.วิ.อ. (บาลี) ๒๑, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๓/๒๓๓/๔๔๕.

แสดงพฤติกรรมออกมาเพื่อปรุ้งแต่งจิตให้เป็นฝ่ายดี ฝ่ายชั่ว^{๖๑} หรือปรุ้งแต่งจิต ปรุ้งแต่งวิญญาณ ให้รับรู้อารมณ์อยู่เสมออย่างต่อเนื่อง^{๖๒}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงความหมายของสังขารไว้ว่า สัมมาทิฏฐิสูตรและวิภังคสูตร ความว่า สังขาร หมายถึง การปรุ้งแต่ง โดยปรุ้งแต่งจิตของสรรพสัตว์ ๓ ทาง จึงเรียกว่า สังขาร ๓ ได้แก่ ๑) กายสังขาร สังขารที่ปรุ้งแต่งกาย ๒) วจิตสังขาร สังขารที่ปรุ้งแต่งวาจา ๓) จิตตสังขาร สังขารที่ปรุ้งแต่งจิต^{๖๓}

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความหมายของสังขารไว้ว่า สังขาร หมายถึง เจตนาเจตสิก ๒๕ ที่ปรุ้งแต่งกาย วาจา ใจของสรรพสัตว์ให้เป็นอกุศลกรรมบ้าง กุศลกรรมบ้าง^{๖๔} และสังขารมี ๖ ได้แก่

๑) กายสังขาร หมายถึง กายสัญญาเจตนา ๒๐ ที่ปรุ้งแต่งทางกายให้เป็นไปตามอำนาจของอกุศลเจตนาที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ และกุศลเจตนาที่ประกอบในกามาวจรกุศลจิต ๘

๒) วจิตสังขาร หมายถึง วจิตสัญญาเจตนา ๒๐ ที่ปรุ้งแต่งการเปล่งวาจาต่างๆ ให้เป็นไปตามอำนาจของอกุศลเจตนาที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ และกุศลเจตนาที่ประกอบในกามาวจรกุศลจิต ๘

๓) จิตตสังขาร หมายถึง มโนสัญญาเจตนา ๒๕ ที่ปรุ้งแต่งความนึกคิดให้เป็นไปตามอำนาจของอกุศลเจตนาที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ และกุศลเจตนาที่ประกอบในโลภียกุศลจิต ๑๓

๔) ปุณฺณุกาสังขาร หมายถึง อกุศลเจตนา ๑๒ ที่ปรุ้งแต่งอกุศลจิต ๑๒ ขณะที่กระทำอกุศลกรรมบถ ๑๐^{๖๕}

๕) ปุณฺณุกาสังขาร หมายถึง กุศลเจตนา ๑๓ ที่ปรุ้งแต่งกามาวจรกุศลจิต ๘ รูปาวจรกุศลจิต ๕ ขณะที่กำลังทำกุศลกรรมบถ ๑๐^{๖๖}

^{๖๑} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิกิจสมุปปาท, หน้า ๓๕.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

^{๖๓} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๒๗/๕๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๒/๕๗, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๖/๔, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๘.

^{๖๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๔/๒๓๔, ๒๕๑/๒๓๖, ๒๕๔/๒๓๕, ๒๖๕/๒๔๑.

^{๖๕} อกุศลกรรมบถ หมายถึง อกุศลกรรมที่เป็นไปในฝ่ายเสื่อม มี ๑๐ คือ ๑.การฆ่าสัตว์ ๒. การลักทรัพย์ ๓. การประพฤติดในกาม ๔. การพูดเท็จ ๕. การพูดส่อเสียด ๖. การพูดคำหยาบ ๗. การพูดเพื่อเจ้อ ๘. ความเพ่งเล็งอยากได้ของของเขา ๙. ความคิดร้าย ๑๐. ความเห็นผิด - ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๔๗/๓๖๒-๓๖๓.

^{๖๖} กุศลกรรมบถ คือ ทางแห่งกุศลกรรมที่เป็นไปในฝ่ายคุณวิเศษ มี ๑๐ ได้แก่ ๑. เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ๒. เจตนางดเว้นจากการลักทรัพย์ ๓. เจตนางดเว้นจากการประพฤติดในกาม ๔. เจตนางดเว้นจากการพูดเท็จ ๕. เจตนางดเว้นจากการพูดส่อเสียด ๖. เจตนางดเว้นจากการพูดคำหยาบ ๗. เจตนางดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้อ ๘. ความไม่โลภอยากได้ของของเขา ๙. ความไม่คิดร้าย ๑๐. ความเห็นชอบ - ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๒.

๖) อานัญชาภิสังขาร หมายถึง กุศลเจตนา ๔ ที่ปรุงแต่งอรุปาวจรกุศลจิต ๔ กุศลเจตนาเหล่านี้จะสำเร็จได้ด้วยการทำอรุปฌาน ๔^{๖๗}

สรูป สังขาร แปลว่า ความปรุงแต่ง หมายถึง เจตนาเจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ และโลภีกุศลจิต ๑๗ ที่ปรุงแต่งกายวาจาให้เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง

๓. วิญญาณ แปลว่า ความรู้แจ้งในอารมณ์^{๖๘} หรือจิตที่รู้อารมณ์ขณะที่มีความเกิดขึ้นระหว่างอายตนะภายในและอายตนะภายนอก มากระทบกัน^{๖๙}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงความหมายของวิญญาณไว้ใน สัมมาทิฏฐิสูตร สพายตนวิภังคสูตร และวิภังคสูตร ความว่า วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งในอารมณ์ วิญญาณมี ๖ ได้แก่

- ๑) จักขุวิญญาณ วิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์ทางตา
- ๒) โสตวิญญาณ วิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์ทางหู
- ๓) ฆานวิญญาณ วิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์ทางจมูก
- ๔) ชิวหาวิญญาณ วิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์ทางลิ้น
- ๕) กายวิญญาณ วิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์ทางกาย
- ๖) มโนวิญญาณ วิญญาณที่รู้แจ้งอารมณ์ทางใจ^{๗๐}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงความหมายของวิญญาณไว้ใน พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ อภิธรรมภาชินี ความว่า วิญญาณ หมายถึง จิตทั้งหมด ๘๕ หรือ ๑๒๑^{๗๑}

๔. นามรูป มาจากคำว่า นามและรูป^{๗๒} นาม แปลว่า นามธรรมที่ขึ้นอยู่กับอารมณ์ และรูป แปลว่า ธรรมชาติที่เสื่อมสลายไป^{๗๓} บรรจบ บรรณรุจิ ให้ความหมายนามรูปว่า นาม หมายถึง

^{๖๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๘/๒๘๑, ม.ม. ๑๒/๘๒/๑๒, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๖/๒๑๕-๒๒๐, ส.นิ.อ. (บาลี) ๑๒๓, ส.นิ.อ. (บาลี) ๑๑/๑๕๑/๒๕-๒๖, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๖๐๑, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๓/๔๖๖-๔๗๓.

^{๖๘} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๕/๓๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๓/๓๒, ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๒๔๕/๒๔๐, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๘, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๒๖/๕๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๕๖, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๖๒๑/๔๐๑.

^{๖๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๒๒๘.

^{๗๐} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๒๖/๕๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๕๖, ม.อ. (บาลี) ๑๔/๖๒๑/๔๐๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๐๔/๓๖๕, ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๓/๔, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๓, พ.ป. (บาลี) ๓๑/๔/๓, ๒๕๖/๑๕๖, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๑๐.

^{๗๑} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๓/๕๘๘-๕๘๙, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๒๖/๖๐๐, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๓/๔๘๔.

^{๗๒} พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์, หน้า ๕๐๒, ๕๐๖, พระสัทธัมมโชติกะ ชัมมาจริยะ, ปฏิกิจสมุปบาททีปนี, หน้า ๕๔.

^{๗๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๒๕/๔๕๘, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๓๒, พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๒๔๘-๒๔๙, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๓/๔๕๔, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๓๓/๔๕๑.

น้อม น้อมไปหาอารมณ์ คือ น้อมไปหาสิ่งที่เร้าที่มากกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ^{๓๔} ส่วนรูป มีความหมายว่า เปิดเผย หมายถึง เปิดเผยให้รู้ถึงความรู้สึกที่มีอยู่ในใจ เปิดเผยให้รู้ถึงความคิด และมีความหมายอีกว่า ผันแปร แคลสลาย หมายถึง ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน เกิดแล้วก็ดับไปตามเหตุปัจจัย^{๓๕}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายของนามรูปไว้ใน วิภังคสูตรและพระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ ความเป็นนามรูป หมายถึง นามและรูป โดยนาม หมายถึง นามธรรม ๕ อย่าง ได้แก่ ๑) เวทนา การเสวยอารมณ์ ๒) สัญญา ความจำได้หมายรู้ในอารมณ์ ๓) เจตนา ความตั้งใจ ๔) ผัสสะ การกระทบ หรือสัมผัส ๕) มนสิการ การกระทำไว้ในใจ ส่วนรูป หมายถึง มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ และอุปาทายรูป ๒๔ (รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔)^{๓๖}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงความหมายของนามและรูปไว้ใน พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ อภิธรรมภาชนีย์ ความเป็นนามรูป หมายถึง เจตสิก ๕๒ ส่วนรูป หมายถึง รูป ๒๘^{๓๗}

๕. สฬายตนะ หรืออายตนะภายใน^{๓๘} อายตนะมีความหมาย ๒ นัย ได้แก่ ๑) อายตนะ หมายถึง เป็นสถานที่อยู่ หรือเป็นบ่อเกิด หมายความว่า อายตนะเป็นเหตุให้จิตและเจตสิกเกิดขึ้น หรือ

^{๓๔} บรรจบ บรรณรุจิ, ปฏิจจสมุปบาท, หน้า ๒๘.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

^{๓๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๐/๕๕, ต.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๗/๒๒๐, รูป ๒๘ ประกอบด้วย ๒ ส่วน คือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูป ๒๔, มหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ดิน น้ำ ลม ไฟ และอุปาทายรูป ๒๔ หมายถึง รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ ได้แก่ ก. ปสาทรูป ๕ (รูปที่เป็นปสาทสำหรับรับอารมณ์) ได้แก่ ๑. จักขุ ตา ๒. โสตะ หู ๓. ฆานะ จมูก ๔. ชิวหา ลิ้น ๕. กาย ข. โคจรรูป หรือวิสัยรูป ๕ (รูปที่เป็นอารมณ์ หรือแดนรับรู้อินทรีย์) ๖. รูปะ รูป ๗. สัททวะ เสียง ๘. คันธะ กลิ่น ๙. รสชะ รส ๑๐. โผฏฐัพพะ สัมผัสทางกาย ๑๑. ภาวะรูป ๒ (รูปที่เป็นภาวะแห่งเพศ) ๑๒. อิตถิภาวะ (ความเป็นหญิง) ๑๓. ปุริสภาวะ (ความเป็นชาย) ๑๔. หทัยรูป ๑ (รูป คือ หทัย) ๑๕. ชีวีตรูป ๑ (อินทรีย์คือชีวิต) ๑๖. กาฬิงการอาหาร ๑ (อาหารคือคำข้าว) ๑๗. อากาษธาตุ ๑ (สภาวะคือช่องว่าง) ๑๘. กายวิญญูติ (การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยกาย) ๑๙. วจีวิญญูติ ๑ (การเคลื่อนไหวให้รู้ความหมายด้วยวาจา) ๒๐. ลหุตา ๑ (ความเบา) ๒๑. มุทุตา ๑ (ความอ่อนสลาย) ๒๒. กัมมัณญูตา ๑ (ความควรแก่การงาน) วิญญูติรูป ๒ (ความควรแก่การงาน) ๒๓. อุปจย (ความก่อตัวหรือเติบโตขึ้น) ๒๔. สันตติ (สืบต่อ) ๒๕. ชรา (ความทรุดโทรม) ๒๖. อนิจจตา (ความปรวนแปรแตกสลาย) - พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๘๓-๘๕.

^{๓๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๕/๒๓๕, ๒๕๒/๒๓๗, ๒๖๑/๒๔๔, ๒๖๕/๒๔๘, ๒๖๗/๒๕๐, ๒๖๘/๒๕๑.

^{๓๘} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐๖/๓๓๕, ต.สพ. (ไทย) ๑๘/๑/๑-๒.

เป็นบ่อเกิดของวิถิจิต^{๗๕} ๒) อายตนะ หมายถึง การสืบทอด^{๗๖} หรือการแผ่ขยายไป หมายความว่า อายตนะเป็นที่สืบทอด หรือเป็นที่แผ่ขยายไปของจิตและเจตสิกทั้งหลาย และนำความทุกข์ในสังสารวัฏ มาให้^{๗๗} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายสัพพตนะไว้ใน วิภังคสูตร และสัมมาทิฏฐิสูตร ความว่า สัพพตนะ หมายถึง อายตนะภายใน ๖ ได้แก่

- ๑) จักขายตนะ อายตนะคือตา
- ๒) โสตตยตนะ อายตนะคือหู
- ๓) ฆานายตนะ อายตนะคือจมูก
- ๔) ชิวหายตนะ อายตนะคือลิ้น
- ๕) กายายตนะ อายตนะคือกาย
- ๖) มานายตนะ อายตนะคือใจ^{๗๘}

๖. ผัสสะ แปลว่า กระทบ^{๗๙} สัมผัส^{๘๐} ถูกต้อง^{๘๑} ซึ่งเกิดจากการประชุมพร้อมกันของธรรม ๓ ประการ คือ วัตถุ (อายตนะภายใน) อารมณ์ (อายตนะภายนอก) และวิญญาณ ผัสสะจึงเกิดขึ้น ดังนั้น ผัสสะ จึงหมายถึง ธรรมชาติที่กระทบ หรือสัมผัสกับอารมณ์^{๘๒} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ความหมายผัสสะไว้ใน วิภังคสูตร และสัมมาทิฏฐิสูตร ความว่า ผัสสะ หมายถึง การกระทบ โดยกระทบกับอารมณ์ ๖ ทาง ดังนั้นผัสสะจึงมี ๖ ได้แก่

- ๑) จักขุสัมผัส ผัสสะที่เกิดทางตา
- ๒) โสตสัมผัส ผัสสะที่เกิดทางทางหู
- ๓) ฆานสัมผัส ผัสสะที่เกิดทางจมูก
- ๔) ชิวหาสัมผัส ผัสสะที่เกิดทางลิ้น
- ๕) กายสัมผัส ผัสสะที่เกิดทางกาย
- ๖) มโนสัมผัส ผัสสะที่เกิดทางใจ^{๘๓}

^{๗๕} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑๑๓.

^{๗๖} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๕๖๕, อ.อ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๒๐๒.

^{๗๗} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๒๔๕, อ.ภ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๕๑, อ.ภ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๕๔.

^{๗๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๕/๕๔, ส.น. (ไทย) ๑๖/๒/๖-๗, อ.ภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕/๒๒๐.

^{๗๙} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒/๖, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๑๓, อ.ภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๕/๒๔๐, พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๒๔๕.

^{๘๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๘/๕๓, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๕๓๒.

^{๘๑} อ.ภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๐/๒๓๑, - พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๒๑๖, อ.ภ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๕๑.

^{๘๒} ผุสตนลกขโม ผัสสะ คือ ธรรมชาติที่กระทบอารมณ์ – อ.ภ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๕.

^{๘๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๘/๕๓, ส.น. (ไทย) ๑๖/๕๘/๕๓, อ.ภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๐/๒๓๑.

พระอรรถกถาจารย์ได้ให้คำอธิบายว่า ผัสสะ หมายถึง ผัสสะเจตสิกที่ประกอบในโลภียวิปากจิต ๓๒^{๘๘}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ความหมายผัสสะไว้ใน พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ อภิธรรมภาชนีย์ ความว่า ผัสสะ หมายถึง ผัสสะเจตสิกที่ประกอบในจิต ๘๕ หรือ ๑๒๑^{๘๙}

๓. เวทนา แปลว่า การเสวยอารมณ์^{๙๐} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายเวทนาไว้ใน วิภังคสูตร และพระสารีบุตรได้ให้ความหมายเวทนาตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงไว้ใน สัมมาทิฏฐิสูตร ความว่า เวทนา หมายถึง การเสวยอารมณ์ เวทนาเมื่อจำแนกตามทวารต่าง ๆ แล้ว เวทนามี ๖ ได้แก่

๑) จักขุผัสสะชาเวทนา	เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา
๒) โสตสัมผัสสะชาเวทนา	เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางหู
๓) ฆานสัมผัสสะชาเวทนา	เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางจมูก
๔) ชิวหาสัมผัสสะชาเวทนา	เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางลิ้น
๕) กายสัมผัสสะชาเวทนา	เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางกาย
๖) มโนสัมผัสสะชาเวทนา	เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางใจ ^{๙๑}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ความหมายเวทนาไว้ใน พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ อภิธรรมภาชนีย์ ความว่า เวทนา หมายถึง การเสวยอารมณ์ เวทนามี ๕ ได้แก่

๑) โสมนัสสเวทนา	ความสุขทางใจ ^{๙๒}
๒) โทมนัสสเวทนา	ความทุกข์ทางใจ ^{๙๓}
๓) อทุกขมสุขเวทนา	ความรู้สึกไม่สุขไม่ทุกข์ คือ เฉย ๆ ^{๙๔}
๔) ทุกขเวทนาทางกาย ^{๙๕}	ความทุกข์กาย
๕) สุขเวทนาทางกาย	ความสบายกาย

^{๘๘} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๕๕๓, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๑๓, พ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๕๔๔, พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๕๕๖.

^{๘๙} สรุปสาระจาก อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๓-๓๕๔/๒๒๔-๓๐๕.

^{๙๐} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๓, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๑๓, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๑๑, พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๒๑๖.

^{๙๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๓/๕๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๕๔/๑๑๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๖, ส.จ. (ไทย) ๑๓/๕๖/๘๓, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๒๕/๒๕, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๖/๑๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๑/๒๒๑.

^{๙๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๘/๒๓๕.

^{๙๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๘๖/๒๖๘.

^{๙๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๒๕/๒๕๐.

^{๙๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๑๒/๒๘๓.

๘. ตัณหา แปลว่า ความทะยานอยาก^{๕๖} หรือความอยากได้ในอารมณ์^{๕๗} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายตัณหาไว้ใน วิภังคสูตร และสัมมาทิฏฐิสูตร ความว่า ตัณหา หมายถึง ความทะยานอยาก ตัณหา มี ๖ ได้แก่

- ๑) รูปตัณหา ความอยากได้รูป
- ๒) สัททตัณหา ความอยากได้เสียง
- ๓) คันธตัณหา ความอยากได้กลิ่น
- ๔) รสตัณหา ความอยากได้รส
- ๕) โผฏฐัพพะ ความอยากได้โผฏฐัพพะ
- ๖) ฐัมมตัณหา ความอยากได้ธรรมารมณ์^{๕๘}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายตัณหาไว้ใน พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ อภิธรรมภาชนีย์ ความว่า ตัณหา หมายถึง โลกเจตสิก^{๕๙}

๙. อุปาทาน แปลว่า ความยึดมั่น หรือความยึดมั่นในสิ่งที่ผิด^{๖๐} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายอุปาทานไว้ใน วิภังคสูตร และสัมมาทิฏฐิสูตร ความว่า อุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่น อุปาทาน มี ๔ ได้แก่

- ๑) กามอุปาทาน ความยึดมั่นในกาม
- ๒) ทิฏฐูปาทาน ความยึดมั่นในความเห็นผิด
- ๓) สิลัพพคูปาทาน ความยึดมั่นในศีลและวัตร
- ๔) อัตตาทูปาทาน ความยึดมั่นในวาทะว่ามีอัตตา^{๖๑}

พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายความหมายของอุปาทานว่า อุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่น ถ้อยมั่น อุปาทาน มี ๔ ได้แก่

^{๕๖} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖/๕๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๕, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๒๓.

^{๕๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๑/๖๐, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๘, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๑๐.

^{๕๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๑/๖๐, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๒๓/๓๑๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖/๕๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๕, ส.จ. (ไทย) ๑๗/๓๐๕/๓๒๕, พ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๑/๕๗, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓/๑๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๘/๒๒๑.

^{๕๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๘-๒๕๐/๒๓๔-๒๓๖.

^{๖๐} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๕/๔๐, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๓๔/๔, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑๑๒, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๒๘.

^{๖๑} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๐๐/๖๐, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๒/๒๕๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๕/๕๐, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๕, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๒๕/๓๖๓, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๓๔/๑๐๒, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑๘/๓๖๕.

๑) กามุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นในตัณหา ๑๐๘ สาย^{๑๐๒}

๒) ทิฏฐุปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่นในมิจฉาทิฏฐิ ๑๐ โดยมีความเห็นผิดว่า การให้ทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ผลของกรรมดีและกรรมชั่วไม่มีผล ไม่มีโลกนี้ ไม่มีโลกหน้า มารดาไม่มีคุณ บิดาไม่มีคุณ สัตว์ที่เกิดผุดขึ้นไม่มี สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติชอบทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาของตน และเป็นผู้สามารถสอนผู้อื่นให้รู้ตามไม่มีในโลก

๓) สิลัพพตูปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่นของสมณพราหมณ์นอกศาสนาที่มีความยึดมั่นถือมั่นว่า ความบริสุทธิ์มีได้ด้วยศีลและพรต โดยมีการปฏิบัติเยี่ยงโคหรือสุนัข

๔) อัตตวาตูปาทาน หมายถึง ความยึดมั่นถือมั่นในสัkkายาทิฏฐิ ๒๐ ซึ่งมีความเห็นว่ามีตัวมีตนในขั้น ๕^{๑๐๓}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายอุปาทานไว้ใน พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ อภิธรรมภาชนีย์ ความว่า อุปาทาน หมายถึง โลกเจตสิกและทิจฺฐิเจตสิก^{๑๐๔}

๑๐. ภพ คำว่า “ภพ” แปลว่า ความเกิดขึ้น^{๑๐๕} หรือภาวะความมีชีวิตของสรรพสัตว์^{๑๐๖} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายของภพไว้ใน วิภังคสูตร และพระสารีบุตรได้ให้ความหมายของภพตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดง ไว้ในสัมมาทิฏฐิสูตร ความว่า ภพ หมายถึง ความเกิด ภพมี ๓ ได้แก่ ๑) กามภพ ภพที่เป็นกามาวจร ๒) รูปภพ ภพที่เป็นรูปาวจร ๓) อรูปภพ ภพที่เป็นอรูปาวจร^{๑๐๗}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ความหมายภพไว้ใน พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ สุตตันตภาชนีย์ ความว่า ภพ หมายถึง กรรมภพและอุปปัตติภพ ได้แก่

^{๑๐๒} กระแสตัณหา ๓๖ สาย หรือ ๑๐๘ สายเหล่านี้มาจาก ตัณหา มี ๓ (กามตัณหา ภวตัณหาและวิภวตัณหา) อาศัยอายตนะภายใน ๖ (๓ x ๖ = ๑๘) อาศัยอายตนะภายนอก ๖ (๓ x ๖ = ๑๘) จึงได้กระแสตัณหา ๓๖ และในบรรดาตัณหา ๓๖ เหล่านี้เป็นตัณหาที่เกิดขึ้นทั้งในอดีต (๓๖ สาย) ในปัจจุบัน (๓๖ สาย) และจะเกิดขึ้นในอนาคต (๓๖ สาย) ดังนั้น รวมกระแสตัณหาทั้งหมดที่เกิดขึ้นทั้ง ๓ กาล (๓๖ + ๓๖ + ๓๖ = ๑๐๘) ๑๐๘ สาย - ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๔๒, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๕๕๔-๕๕๕, พ.อ.อ. (ไทย) ๔๕/๓๗๘, อ.ก.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๑๖-๕๑๖.

^{๑๐๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๕/๔๐, ส.น.อ. (ไทย) ๒๖/๒๘, อ.ก.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๕๑.

^{๑๐๔} อ.ก.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๕/๒๓๕, ๒๕๕/๒๔๒, ๒๖๓/๒๔๗, ๒๖๕/๒๔๘, ๒๗๒/๒๕๖ - โลกเจตสิก คือ ความอยากได้อารมณ์ ทิฏฐิ คือ ความเห็นผิด (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๑๗).

^{๑๐๕} พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๒๔๕, พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์, หน้า ๘๕๘.

^{๑๐๖} พ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๑๓.

^{๑๐๗} พ.ป. (ไทย) ๑๐/๕๕/๕๕, ที.ป. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๔/๘๕, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๒๖/๓๔๔, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๖๔/๕๔, อ.ก.อ.ก. (ไทย) ๒๒/๑๐๕/๕๗, พ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๑/๕๗.

๑) กรรมภพ หมายถึง กรรมทั้งหลายที่สัตว์ได้กระทำไว้จะนำไปเกิดในภพต่าง ๆ กรรมเหล่านั้นได้แก่ ปุณฺณกาสังขาร อปุณฺณกาสังขาร อาเนญยาสังขาร หรือเจตนาเจตสิกที่ประกอบในอกุศลจิต ๑๒ และโลกียกุศลจิต ๑๓

๒) อุปปตฺติภพ หมายถึง ชั้นทั้งหลายที่เกิดจากกรรม^{๑๑๘}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ความหมายของภพไว้ใน พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ อภิธรรมภาชนีย์ ความว่า ภพ หมายถึง ความเกิดขึ้นของสภาวะธรรมทั้งหลาย^{๑๑๙}

๑๑. ชาติ คำว่า “ชาติ” แปลว่า ความเกิด^{๑๒๐} หรือปฏิสนธิ^{๑๒๑} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายของชาติไว้ใน วิภังคสูตร พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ สุตตันตภาชนีย์ และสัทธัมมปิฎกสูตร ความว่า ชาติ หมายถึง ความเกิดแห่งขั้น หรือความได้อยู่ตนะในหมู่สัตว์^{๑๒๒} พระอรรถกถาจารย์ได้ให้คำอธิบายความหมายของชาติ ความว่า ชาติ หมายถึง กำเนิดของสรรพสัตว์ ๔ ประเภท ได้แก่

- ๑) กำเนิดอณฺฑชะ การเกิดในไข่
- ๒) กำเนิดชลาพุชะ การเกิดในครรภ์
- ๓) กำเนิดสังเสทชะ การเกิดในเถ้าโคล หรือที่ขึ้นแฉะ
- ๔) กำเนิดโอปปาติกะ การเกิดผุดขึ้น^{๑๒๓}

๑๒. ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส และอุปายาส ธรรม ๗ ประการเหล่านี้ หมายถึง ความทุกข์ในสังสารวัฏ หรือทุกข์อริยสัจ มีขรา (ความแก่) มรณะ (ความตาย) โสกะ (ความโศก) ปริเทวะ (ความคร่ำครวญ) ทุกข์ (ความทุกข์กาย) โทมนัส (ความทุกข์ใจ) อุปายาส (ความคับแค้นใจ) เพราะได้พบกับอารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ หรือความพลัดพรากจากอารมณ์ที่น่ายินดี หรือความไม่ได้อารมณ์ดังที่ปรารถนา ธรรม ๗ ประการเหล่านี้ เกิดขึ้นเพราะอาศัยชาติ (ความเกิด) เป็นปัจจัย^{๑๒๔} กล่าวคือ

^{๑๑๘} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๔๗, ๕๔๘.

^{๑๑๙} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๘/๒๒๕, ๒๗๓/๒๕๗.

^{๑๒๐} พุ.ป. (ไทย) ๓๑/๗/๑๓, พุ.ป.อ. (ไทย) ๖๗/๒๔๕, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๕๑.

^{๑๒๑} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๒๗.

^{๑๒๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๘/๓๒๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๓/๘๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๓๓/๔๑๘, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๓๕/๒๒๒.

^{๑๒๓} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๓๑๕.

^{๑๒๔} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕/๒๐, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๕/๑๕๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๘/๕๔, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๗๕/๑๒๗, พุ.พ.อ. (ไทย) ๓๕/๓๕๐, พุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๔๓๑, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๓๑๕, ๕๕๗.

๑) ชรา แปลว่า ความแก่ ความห่อม ความทรุดโทรม^{๑๑๕} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายของชราไว้ใน วิภังคสูตรและสัมมาทิฏฐิสูตร ความว่า ชรา หมายถึง ความเสื่อมของอายุ ความแก่ห่อมของหมู่สัตว์^{๑๑๖} และพระอรรถกถาจารย์ได้ให้คำอธิบายความหมายของชรา ความว่า ชรา หมายถึง ชรา ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) ปราภุชรา หมายถึง ความชราของรูปธรรม ซึ่งสามารถมองเห็นได้ (๒) ปฏิภันนชรา หมายถึง ความชราของนามธรรม ซึ่งจะไม่สามารถแสดงอาการให้เห็น^{๑๑๗}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ความหมายของชราไว้ใน พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ อภิธรรมภาชนีย์ ความว่า ชรา หมายถึง ความเสื่อมอายุของสภาวะธรรม^{๑๑๘}

๒) มรณะ แปลว่า ความแตกดับ หรือจู่ติ^{๑๑๙} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายของมรณะไว้ใน วิภังคสูตร และสัมมาทิฏฐิสูตร ความว่า มรณะ หมายถึง ความตาย ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ของสรรพสัตว์^{๑๒๐} และพระอรรถกถาจารย์ได้ให้คำอธิบายความหมายของมรณะ ความว่า มรณะ หมายถึง มรณะ ๓ อย่าง ได้แก่

(๑) ขณิกมรณะ หมายถึง ความตายในทุกขณะ ได้แก่ ความแตกดับไปของรูปนามทุกๆ ขณะ

(๒) สมมติมรณะ หมายถึง ความตายโดยสมมติของบุคคล หรือเหล่าสัตว์ที่สิ้นชีวิตลง

(๓) สมุจเฉทมรณะ หมายถึง ความตายที่ตัดขาดจากสังสารวัฏ หรือการปรินิพพานของพระอรหันต์ทั้งหลายซึ่งจะไม่เกิดในภพใหม่อีกต่อไป^{๑๒๑}

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้ความหมายของมรณะไว้ใน พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ อภิธรรมภาชนีย์ ความว่า มรณะ หมายถึง ความแตกสลายไป ความแตกทำลายไป ความไม่เที่ยงของสภาวะธรรมทั้งหลาย^{๑๒๒}

^{๑๑๕} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/๘๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๒/๑๑๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๑๘, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๓/๕๐, พ.อิต.อ. (ไทย) ๔๕/๕๗๗, พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๒๔๕, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๕๑.

^{๑๑๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๒/๘๗, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๑/๒๓๖.

^{๑๑๗} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๕๘๖, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๒๕, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๓๒๘.

^{๑๑๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๑/๒๓๖, ๒๗๓/๒๕๗.

^{๑๑๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕/๒๐, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๖/๕๓, ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๒๕-๒๖, พ.อิต.อ. (ไทย) ๔๕/๕๗๗, พ.ป.อ. (ไทย) ๕๘/๒๔๕, อภิ.วิ.อ. ๗๗/๔๕๑.

^{๑๒๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๘/๓๒๔, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๒/๘๘, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๑๘, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๘/๒๘, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๓/๕๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๑/๒๓๖.

^{๑๒๑} อ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๓/๒๗๑, พ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๑๕๕, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๓๓๒.

^{๑๒๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๕๑/๒๓๖, ๒๗๓/๒๕๗, ๓๕๔/๓๐๕.

๓) โสกะ แปลว่า ความเศร้าโศก ความร่ำร้อน^{๑๒๓} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายของโสกะไว้ใน วิภังคสูตร และสัมมาทิฏฐิสูตร ความว่า โสกะ หมายถึง ความเศร้าโศก ความแห้งผากอยู่ภายใน ความเกรี้ยวกราดของผู้ที่พบกับความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งของความเสื่อม ๕ ประการ ได้แก่ ความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมด้วยโรค ความเสื่อมด้วยศีล และความเสื่อมแห่งทิฏฐิ^{๑๒๔}

๔) ปริเทวะ แปลว่า ความคร่ำครวญ^{๑๒๕} ร่ำไร^{๑๒๖} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายของปริเทวะไว้ใน วิภังคสูตร และสัมมาทิฏฐิสูตร ความว่า ปริเทวะ หมายถึง ภาวะที่ร่ำไห้ คร่ำครวญ พร่ำเพ้อ หรือความพิไรร่ำพันของผู้ที่พบกับความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งของความเสื่อม ๕ ประการ ได้แก่ ความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมด้วยโรค ความเสื่อมด้วยศีล และ ความเสื่อมแห่งทิฏฐิ^{๑๒๗}

๕) ทุกขะ แปลว่า ความทุกข์กาย^{๑๒๘} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายของทุกขะไว้ใน วิภังคสูตร และสัมมาทิฏฐิสูตร ความว่า ทุกขะ หมายถึง ความทุกข์ทางกายที่เกิดจากกายสัมผัส^{๑๒๙} และพระอรรถกถาจารย์ได้ให้คำอธิบายความหมายของทุกขะ ความว่า ทุกขะ หมายถึง ความทุกข์ที่เกิดจากสัมผัสทางกาย เพราะความเกิดดับเบียดเบียน^{๑๓๐}

๖) โทมนัส แปลว่า ความทุกข์ใจ^{๑๓๑} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายของโทมนัสไว้ใน วิภังคสูตร และสัมมาทิฏฐิสูตร ความว่า โทมนัส หมายถึง ความทุกข์ทางใจ เพราะเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย^{๑๓๒}

๗) อุปายาส มาจากคำว่า อุป กับ อายาส โดยที่คำว่า อุป แปลว่า อย่างหนัก และคำว่า อายาส แปลว่า ความลำบาก เมื่อรวมกันอุปายาสจึงแปลว่า ความลำบากอย่างหนัก^{๑๓๓} หรือความคับ

^{๑๒๓} ศ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๕/๑๕๓, ศ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒, พ.อิต.อ. (ไทย) ๔๕/๕๗๗, พ.พุทธวิ.อ. (ไทย) ๗๓/๑๖๐, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๓๓๖.

^{๑๒๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๓๕๑/๓๒๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๔/๑๑๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๑๘, พ.อ. (ไทย) ๓๐/๑๘/๑๒๖.

^{๑๒๕} ศ.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒๕/๑๕๓, ศ.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒, ศ.บ. (ไทย) ๑๗/๑/๔, ศ.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๘/๒๘.

^{๑๒๖} พ.อ.อ. (ไทย) ๔๔/๖๗, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๘/๓๕๑.

^{๑๒๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๕๑/๓๒๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๔/๑๑๕, พ.อ. (ไทย) ๓๐/๑๕/๑๒๖, ๒๕/๑๔๑.

^{๑๒๘} พ.อิต.อ. (ไทย) ๔๕/๕๗๗, - อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๕๑, ๔๕๒.

^{๑๒๙} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๕๓/๓๒๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๖/๔๑๕, ศ.ม. (ไทย) ๑๕/๕๐๖/๓๑๓.

^{๑๓๐} พ.อ.อ. (ไทย) ๔๔/๖๖.

^{๑๓๑} พ.อ.อ. (ไทย) ๔๔/๖๖, ๖๗ พ.อิต. (ไทย) ๔๕/๕๗๗, พ.ป.อ. ๖๘/๕๘๔, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๓๕๑.

^{๑๓๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๕๓/๓๒๖, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๒๗/๑๑๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๗๓/๔๒๐.

^{๑๓๓} พระสังฆมณฑลสังคหะ ธรรมจริยะ, ปฏิจอสุมุปปาทปิปปิ, หน้า ๑๔๒.

แก่นใจ^{๓๔} พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ให้ความหมายของอุपाยสวไว้ใน วิภังคสูตร และสัมมาทิฏฐิสูตร ความว่า อุपाยสว หมายถึง ภาวะคับแค้นใจของผู้ที่พบกับความเสื่อมอย่างใดอย่างหนึ่งของความเสื่อม ๕ ประการ คือ ความเสื่อมญาติ ความเสื่อมโภคทรัพย์ ความเสื่อมด้วยโรค ความเสื่อมด้วยศีล และความเสื่อมแห่งทิฏฐิ

สรุป องค์ธรรมในปฏิจสุมุปาบาท เป็นสภาวะธรรมที่มีคุณลักษณะเฉพาะตน โดยทำหน้าที่แต่ละอย่างแตกต่างกันออกไป คือ ทำหน้าที่ช่วยอุปการะแก่ปัจจุบันธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และช่วยอุปการะแก่ปัจจุบันธรรมที่เกิดขึ้นแล้วให้ตั้งมั่นและเจริญยิ่งขึ้นไป

๒.๕ ประเภทของปฏิจสุมุปาบาท

ปฏิจสุมุปาบาทเป็นหลักธรรมที่สามารถเริ่มต้นอธิบายจากผลย้อนไปหาเหตุก็ได้ หรือจะอธิบายจากเหตุไปหาผลก็ได้ ซึ่งสามารถอธิบายได้ทั้งกระบวนการเกิดและกระบวนการดับ โดยมีแบบแผนที่เป็นรูปแบบสำเร็จ ๒ ประเภท คือ ปฏิจสุมุปาบาทฝ่ายอนุโลม และปฏิจสุมุปาบาทฝ่ายปฏิโลม

๒.๕.๑ ปฏิจสุมุปาบาทฝ่ายอนุโลม

คำว่า อนุโลม แปลว่า คล้อยตาม^{๓๕} หมายถึง การแสดงปฏิจสุมุปาบาทที่ให้เห็นถึงความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายที่คล้อยตาม หรืออาศัยเหตุปัจจัยที่สืบทอดกันเป็นสาย^{๓๖} จึงได้ชื่อว่า ปฏิจสุมุปาบาทอนุโลม หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปฏิจสุมุปาบาทสมุทวาร วิธีการแสดงปฏิจสุมุปาบาทฝ่ายอนุโลมมีรูปแบบที่เป็นหลักการเดียวกันดังนี้

เมื่อสิ่งนี้มีสิ่งนี้จึงมี	เพราะสิ่งนี้เกิดสิ่งนี้จึงเกิด
เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	สังขารจึงมี
เพราะสังขารเป็นปัจจัย	วิญญานจึงมี
เพราะวิญญานเป็นปัจจัย	นามรูปจึงมี
เพราะนามรูปเป็นปัจจัย	สพายตนะจึงมี
เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย	ผัสสะจึงมี
เพราะผัสสะเป็นปัจจัย	เวทนาจึงมี

^{๓๔} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๕/๕๗๓, พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๕๘๔, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๕๒.

^{๓๕} พุ.ธ.อ. (ไทย) ๔๔/๕๕.

^{๓๖} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๑, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๔๖/๓๕๗, พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๓๘/๗๓.

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ดัณหาจึงมี
 เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี
 เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี
 เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี
 เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสจึงมี
 กองทุกข์ทั้งหลายจึงเกิดขึ้น^{๑๓๖}

ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายอนุโลมนี้ใช้เป็นหลักการอธิบายอริยสัจสองหมวด ได้แก่ ทุกขอริยสัจ และทุกขสมุทยอริยสัจ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความทุกข์ในสังสารวัฏ และเหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดความทุกข์ในสังสารวัฏ^{๑๓๗}

๒.๕.๒ ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายปฎิโลม

คำว่า ปฏิโลม แปลว่า ความดับ หรือไม่เกิดขึ้น^{๑๓๘} หรืออสังขตธรรม^{๑๓๙} หมายถึง การแสดงปฏิจจสมุปบาทเพื่อให้เห็นความดับแห่งธรรมทั้งหลายที่คล้อยไปตามเหตุปัจจัยที่สืบทอดกันเป็นสาย^{๑๔๐} จึงได้ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาทฝ่ายปฎิโลม หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปฏิจจสมุปบาทนิโรธาวธีการแสดงปฏิจจสมุปบาทฝ่ายปฎิโลมมีรูปแบบที่เป็นหลักการเดียวกันดังนี้

เมื่อสิ่งนี้ดับสิ่งนี้จึงดับ เพราะสิ่งนี้ดับสิ่งนี้จึงดับ

เพราะอวิชชาดับ สังขารจึงดับ
 เพราะสังขารดับ วิญญานจึงดับ
 เพราะวิญญานดับ นามรูปจึงดับ
 เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ
 เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ
 เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ
 เพราะเวทนาดับ ดัณหาจึงดับ
 เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

^{๑๓๖} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๘/๓๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๒/๕๗-๕๘.

^{๑๓๗} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๕๘-๕๙, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๕/๑๓๕-๑๔๑.

^{๑๓๘} วิ.ม.อ. (ไทย) ๖/๑๐, พ.อ.อ. (ไทย) ๔๔/๗๓-๗๔.

^{๑๓๙} พ.อ.อ. (ไทย) ๔๔/๗๒๔.

^{๑๔๐} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒-๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๔/๔๓๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๒๒/๕๔๕.

เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

เพราะภพดับ ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ^{๑๔๒}

ปฏิจสมเด็จพระปาทฝ่ายปฏิโลมนี่ใช้อธิบายทุกขนิโรธอริยสัจ หรือพระนิพพาน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความดับของเหตุปัจจัยทั้งหลายที่มีการสืบทอดกันเป็นสาย

สรุป ปฏิจสมเด็จพระปาทฝ่ายอนุโลมครอบคลุมธรรมที่เป็นฝ่ายโลกียธรรม คือ ทุกขอริยสัจ และทุกขสมุททยอริยสัจ ส่วนปฏิจสมเด็จพระปาทฝ่ายปฏิโลมครอบคลุมธรรมที่เป็นฝ่ายโลกุตตรธรรม คือ ทุกขนิโรธอริยสัจ

๒.๖ การแสดงปฏิจสมเด็จพระปาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

การแสดงปฏิจสมเด็จพระปาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น พระองค์จะแสดงให้เห็นเหมาะสมกับอภิสายของแต่ละบุคคล บางครั้งพระองค์ก็แสดงปฏิจสมเด็จพระปาทฝ่ายอนุโลมบ้าง หรือฝ่ายปฏิโลมบ้าง ซึ่งรูปการแสดงปฏิจสมเด็จพระปาทมี ๔ อย่าง ได้แก่

๒.๖.๑ อนุโลมเทศนา

อนุโลมเทศนา หรืออาทิปริโยสานอนุโลมเทศนา หรือการแสดงตั้งแต่ต้นจนถึงข้อสุดท้าย^{๑๔๓} หมายถึง การแสดงปฏิจสมเด็จพระปาท เริ่มต้นตั้งแต่วิชาไปตามลำดับจนถึงขามรณะเป็นที่สุด^{๑๔๔} การแสดงปฏิจสมเด็จพระปาทนัยนี้ส่วนใหญ่จะแสดงแก่สรรพสัตว์ที่มีกำเนิดจากขลาปุชะและอันทระ^{๑๔๕} ซึ่งมีชีวิตความเป็นอยู่มีความทุกข์มากกว่าความสุข การแสดงปฏิจสมเด็จพระปาทนัยนี้เพื่อให้ได้รู้ว่า ที่ได้รับผลกระทบเช่นนั้นเนื่องมาจากอะไรเป็นปัจจัย ไม่มีใครสร้างหรือบันดาลให้เกิดขึ้น และไม่หลงเชื่อว่า มีผู้ที่บรรดาลให้เกิดขึ้นและเป็นไป^{๑๔๖} ปฏิจสมเด็จพระปาทสายเดียวรวม เป็นแบบทั่วไปที่ได้ยินได้ฟังมากที่สุด ปรากฏในพระสูตรเป็นจำนวนมาก ที่เรียกว่า ปฏิจสมเด็จพระปาทฝ่าย

^{๑๔๒} วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒-๓, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๗/๕๘-๕๙, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๕/๓๕, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๑-๒, ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๒๒/๕๔๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๒๕/๒๑๕.

^{๑๔๓} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๔๑.

^{๑๔๔} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๔๔.

^{๑๔๕} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๕๒/๑๕๑.

^{๑๔๖} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๔๔.

อนุโลม

ดังตัวอย่างอนุโลมเทศนาที่พระอานนท์ได้สนทนาธรรมกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยพระอานนท์ ได้ถามปัญหาแก่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า การพิจารณาธรรมอย่างไร จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาท พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตอบพระอานนท์ว่า จะต้องพิจารณาธรรมโดยความเป็นปัจจัยซึ่งกันและกัน จึงจะได้ชื่อว่า เป็นผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาท ซึ่งอรรถาธิบายมีปรากฏใน พุทธาคูกสูตร สรุปความได้ว่า

“ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ด้วยเหตุผลประมาณเท่าไร จึงเรียกว่า ‘ภิกษุผู้ฉลาดในปฏิจสมุปบาท’
“อานนท์ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ย่อมรู้อย่างนี้ว่า ‘เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้จึงดับ คือ

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี

เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี

ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการดังนี้

แต่เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ

เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ

เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ

เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ

เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ

เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ

เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ

เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ

เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

เพราะภพดับ ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ

ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการดังนี้

อานนท์ ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้แล จึงควรเรียกว่า ‘ภิกษุผู้ฉลาดในปฏิจาสัมปทา’^{๑๔๖}

๒.๖.๒ มัชฌปริโยสานอนุโลมเทศนา

มัชฌปริโยสานอนุโลมเทศนา การแสดงตั้งแต่กลางไปจนถึงปลาย หมายถึง การแสดงปฏิจาสัมปทาตั้งแต่กลางไปตามลำดับจนถึงชรามรณะเป็นที่สุด การแสดงปฏิจาสัมปทานัยนี้เหมาะกับพวกนัตถิกทิกขุ ซึ่งมีความเชื่อว่า สรรพสัตว์เมื่อตายแล้วจะไม่เกิดในภพหน้าอีก คือ ขาดสูญและจะไม่เกิดอีก (นัตถิกทิกขุ) ส่วนใหญ่เป็นโอปปาติกกำเนิด^{๑๔๗} ได้แก่ พวกเทวดาและพรหมทั้งหลาย ซึ่งมีสภาพชีวิตความเป็นอยู่มีความทุกข์น้อย มีความสุขสบายเป็นส่วนใหญ่ จึงไม่เชื่อว่า ตายแล้วจะต้องเกิดในภพหน้าอีก การแสดงปฏิจาสัมปทานัยนี้เพื่อให้ได้รู้ว่า การทำกรรมในปัจจุบันภพจะเป็นเหตุนำไปเกิดในภพหน้าอีก^{๑๔๘} ตัวอย่าง ปฏิจาสัมปทาแบบตั้งต้นตรงกลางแล้วพุ่งไปทางปลาย ปราภฏในสังโยชน ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแสดงถึงการพิจารณาถึงความทุกข์ทั้งหลาย ที่เกิดขึ้นเพราะสังโยชน โดยตั้งต้นจากตัณหาไปจนถึงปลาย และตั้งต้นจากสฬายตนะไปจนถึงปลายตามอรรถาธิบายดังต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นความพอใจเนื่อง ๆ ในธรรมทั้งหลาย ที่เป็นปัจจัยแห่งสังโยชนตัณหาย่อมเจริญ ตัณหาย่อมเจริญ เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์

^{๑๔๖} ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๒๖/๑๖๔-๑๖๕.

^{๑๔๗} ความเห็นผิดมี ๒ อย่าง ได้แก่ ๑. สัสสตทิกขุ หมายถึง บุคคลผู้มีความเห็นว่า สรรพสิ่ง สรรพสัตว์เที่ยง ยั่งยืนมั่นคง ๒. อุทเทททิกขุ หมายถึง บุคคลผู้มีความเห็นว่า ขาดสูญ นอกจากนั้นยังมีความเห็นผิดอีก ๓ ประการ ได้แก่ ๑) อภิริยทิกขุ หมายถึง บุคคลผู้มีความเห็นว่า การกระทำไม่มีผล ๒) อเหตุทิกขุ หมายถึง บุคคลผู้มีความเห็นว่า สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นไม่มีเหตุปัจจัย ๓) นัตถิกทิกขุ หมายถึง บุคคลผู้มีความเห็นว่า ไม่มีการกระทำ หรือสภาวะที่จะกำหนดเป็นหลักได้ คือ ขาดสูญ สูญสิ้น - พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, หน้า ๗๒.

^{๑๔๘} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๔๔, พิฑูร มลิวัดย์, สังคหะ ๗, (กรมการศาสนา : กรุงเทพฯ, ไม้ระบุรีที่พิมพ์), หน้า ๑๔๓.

โทมนัส และอุปายาส จึงเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ได้ด้วยเหตุนี้^{๑๕๐}

ทุกขสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงปฏิจจสมุปบาทที่ตั้งต้นจากกลางไปหาปลาย และตั้งต้นตั้งแต่ตัณหาซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ในสังขารวัฏ และเมื่อบุคคลละความยินดีในอารมณ์ หรือตัณหาที่มีความยินดีในอารมณ์ต่างๆ ได้แล้ว ความดับทุกข์ในสังขารวัฏก็จะปรากฏเกิดขึ้น ซึ่งเหตุปัจจัยในกระบวนการปฏิจจสมุปบาทมีความเป็นไปดังต่อไปนี้

ภิกขุทั้งหลาย ความเกิดแห่งทุกข์ เป็นอย่างไร

ความเกิดแห่งทุกข์เกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยจักขุ (ตา) และรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ เป็นผัสสะ

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ จึงมีได้ด้วยประการฉะนี้

ความเกิดแห่งทุกข์เกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยโสตะ(หู) และเสียง โสทวิญญูณ ... ฯลฯ

ความเกิดแห่งทุกข์เกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยฆานะ (จมูก) และกลิ่น ... ฯลฯ

ความเกิดแห่งทุกข์เกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยชีวหา (ลิ้น) และรส ... ฯลฯ

ความเกิดแห่งทุกข์เกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยกาย และโณภูมัพพะ กายวิญญูณ ... ฯลฯ

ความเกิดแห่งทุกข์เกิดขึ้นได้ เพราะอาศัยมโน (ใจ) และธรรมารมณ์ มโนวิญญูณจึงเกิด ความประจวบแห่งธรรม ๓ ประการ เป็นผัสสะ

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

^{๑๕๐} ส.น. (ไทย) ๑๖/๕๓/๑๐๓-๑๐๘.

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงเกิด ฯลฯ ความเกิดแห่งทุกข์ เป็นอย่างนี้แล^{๕๑}

๒.๖.๓ ปฏิโลมเทศนา

ปฏิโลมเทศนา หรือปริโยสานอาทิปฏิโลมเทศนา หรือแสดงตั้งแต่ปลายจนถึงต้นหมายถึง การแสดงปัจจุสมุปบาท เริ่มต้นตั้งแต่ชรามรณะถอยหลังไปตามลำดับจนถึงอวิชชาเป็นที่สุด^{๕๒} การแสดงปัจจุสมุปบาทนัยนี้ ส่วนมากแสดงแก่สัตว์ที่ยึดมั่นในสัสสตทิฐิ ที่เห็นว่า สัตว์และโลกเที่ยง (ภวคณา) เป็นจำพวกที่ไม่เชื่อเหตุ (อเหตุกทิฐิ) ข้อนี้แสดงให้เห็นทุกข์เหตุก่อน จากนั้นก็แสดงให้เห็นธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ตามลำดับ คือ มิชรา มรณะ ก็เพราะมิชาดิ มิชาดิก็เพราะได้ทำกัมมภพ มีกัมมภพก็เพราะยึดมั่นในอุปาทาน ฯลฯ ข้อนี้แสดงเหตุ^{๕๓} ดังปรากฏในปัจจุสูตรที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงเหตุปัจจัยทั้งหลายที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ในสังสารวัฏ

“ภิกษุทั้งหลาย ปัจจุสมุปบาท เป็นอย่างไร

ปัจจุสมุปบาท คือ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรามรณะจึงมี ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดขึ้นก็ตาม ชาติอันนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้ ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุชานันนั้น ครั้นรู้บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย และกล่าวว่า ‘เธอทั้งหลายจงดูเถิด’

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี

เพราะคณาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย คณาจึงมี

เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี

เพราะสพายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี

เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สพายตนะจึงมี

เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี

เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี

^{๕๑} ส.น. (ไทย) ๑๖/๔๓/๘๘-๘๙, ๕๘/๑๑๑, ๕๖/๑๐๕, ๖๐/๑๑๓, พุทธทาสภิกขุ, อิทปปัจจยตา, หน้า ๔๕๓-๔๕๔.

^{๕๒} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๔๒.

^{๕๓} พิกุล มลิวัดย์, สังคหะ ๗, (กรมการศาสนา : กรุงเทพฯ, ไม้ระบูนี่พิมพ์), หน้า ๑๔๓.

เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี

ในกระบวนการนี้ ตถตา (ความเป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ความไม่คลาดเคลื่อน) อนัญญตตา (ความไม่เป็นอย่างอื่น) อิทัปปัจจยตา (ความที่มีสิ่งนี้เป็นปัจจัยของสิ่งนี้) ดังพรรณนามาจะนี้แลนี้ เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท^{๕๔}

๒.๖.๔ มัชฌมาทปิฎกโหมเทศนา

มัชฌมาทปิฎกโหมเทศนา หรือการแสดงปฏิจจสมุปบาทเริ่มตั้งแต่กลางจนถึงต้น หมายถึง การแสดง ปฏิจจสมุปบาทตั้งแต่กลางถอยหลังไปตามลำดับจนถึงอวิชาเป็นที่สุด^{๕๕} ส่วนมากแสดง แก่สัตว์ที่ยึดมั่นว่า สัตว์โลกและกรรมต่าง ๆ นั้น เมื่อตายแล้วก็สูญหมด (อุจเจตทิฏฐิ) ซึ่งไม่เชื่อทั้ง เหตุทั้งผล (อภิริย ทิฏฐิ) จึงแสดงให้เห็นว่า สัตว์จะดำรงอยู่ได้ด้วยอาหาร อาหารต่าง ๆ จะเกิดขึ้นได้ด้วยอาศัยค้นหาเป็นเหตุให้เกิด ค้นหาจะปรากฏขึ้นได้ก็ด้วยอาศัยเวทนาเป็นเหตุ เวทนาจึงอาศัยผัสสะเป็นเหตุ ฯลฯ ข้อนี้แสดงเพื่อให้แจ้งในอดีต^{๕๖} ดังปรากฏในมหาตัตตหาสัชยสูตร และอาหารสูตร ซึ่ง พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงเหตุปัจจัยในอดีตทั้งหลายที่เป็นเหตุทำให้สรรพสัตว์สามารถดำรงชีวิต อยู่ได้ในแต่ละภุมิ ความว่า

“ภิกษุทั้งหลาย อาหาร ๔ ชนิดนี้ เป็นไปเพื่อความดำรงอยู่แห่งสัตว์ที่เกิดแล้ว และอนุเคราะห์เหล่า สัตว์ที่แสวงหาภพที่เกิด อาหาร ๔ ชนิด คือ

๑. กวฬิงการาหาร (อาหารคือคำข้าว) หยาบบัง ละเอียดบ้าง
๒. ผัสสาหาร (อาหารคือการสัมผัส)
๓. มโนสัทยเจตนาหาร (อาหารคือความจงใจ)
๔. วิญญาณาหาร (อาหารคือวิญญาณ)

อาหาร ๔ เหล่านี้ มีค้นหาเป็นเหตุเกิด

เวทนา มีผัสสะเป็นเหตุเกิด

ผัสสะ มีสพายตนะเป็นเหตุเกิด

สพายตนะ มีนามรูปเป็นเหตุเกิด

นามรูป มีวิญญาณเป็นเหตุเกิด

^{๕๔} ต.น. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๔-๓๕.

^{๕๕} อภ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๔๓.

^{๕๖} พิฑูร มลิวัดย์, สังคหะ ๗, (กรมการศาสนา : กรุงเทพฯ, ไม้ระบूपี่ที่พิมพ์), หน้า ๑๔๔.

วิญญาน มีสังขารเป็นเหตุเกิด
สังขาร มีอวิชชาเป็นเหตุเกิด^{๑๕๖}

อุพสีหนาทสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แสดงเหตุปัจจัยในอดีตทั้งหลาย ที่เป็นสาเหตุให้เกิดอุปาทาน (ความยึดมั่นถือมั่นในรูปนาม) โดยพระองค์สาวย้อนไปหาสาเหตุที่แท้จริงในอดีต จนกระทั่งพบว่า บุคคลประกอบด้วยอวิชชา ความไม่รู้ในสภาวะธรรมตามความเป็นจริงครอบงำเป็นรากเหง้าอยู่ในขันธสันดาน จึงตกอยู่ภายใต้ห้วงแห่งทุกข์ ซึ่งอรรถาธิบายมีดังต่อไปนี้

ภิกษุทั้งหลาย อุปาทาน ๔ ประการนี้เหล่านี้ มีอะไรเป็นเหตุเกิด

อุปาทาน ๔ ประการนี้ มีตัณหาเป็นเหตุเกิด

ตัณหา มีเวทนาเป็นเหตุเกิด

เวทนา มีผัสสะเป็นเหตุเกิด

ผัสสะ มีสพายตนะเป็นเหตุเกิด

สพายตนะ มีนามรูปเป็นเหตุเกิด

นามรูป มีวิญญานเป็นเหตุเกิด

วิญญาน มีสังขารเป็นเหตุเกิด

สังขาร มีอวิชชาเป็นเหตุเกิด

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดภิกษุละอวิชชาได้แล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว เมื่อนั้นเธอก็จะไม่ยึดมั่นในกามูปาทาน ทิฏฐูปาทาน สิล্পพตูปาทาน และอัตตวาทุปาทาน เพราะกำจัดอวิชชาได้แล้ว วิชชาจึงเกิดขึ้น เมื่อไม่ยึดมั่น ก็ไม่สะดุ้ง เมื่อไม่สะดุ้ง ก็จะปรินิพพานเฉพาะตน รู้ชัดว่า ‘ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป’^{๑๕๗}

^{๑๕๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๐๒/๔๓๔-๔๓๖, ส.น. (ไทย) ๖/๑๑/๑๓-๑๕.

^{๑๕๗} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๕/๑๓๕-๑๔๑.

๒.๗ การสืบทอดของปัจจุสมุปบาท

การสืบทอดในปัจจุสมุปบาทมี ๒ อย่าง คือ การสืบทอดของปัจจุสมุปบาทในปัจจุบันภพ และการสืบทอดของปัจจุสมุปบาทข้ามภพข้ามชาติ

๒.๗.๑ ปัจจุสมุปบาทในปัจจุบันภพ

การสืบทอดเหตุปัจจัยในปัจจุบันภพนั้น อาจสังเกตได้จากรูปและนาม หรืออรรถภาพชีวิตที่เป็นอยู่ คือ ชันธ ๕ นั้นเอง ซึ่งภาษาในปัจจุสมุปบาท หมายถึง วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ธรรมเหล่านี้คือวิบากที่ได้รับจากกรรมดีกรรมชั่วจากอดีตที่เคยกระทำมา ซึ่งปัจจุสมุปบาทเรียกว่า ปัจจุบันผล และปัจจุสมุปบาทในปัจจุบันภพเกิดจากกรรมเหล่านี้ ซึ่งอาจเริ่มต้นจากวิญญาณ บ้าง นามรูปบ้าง สฬายตนะ ผัสสะ หรือเกิดจากเวทนา ด้วยกระทบสัมผัสกับอารมณ์ภายนอก กล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย และธรรมารมณ์ โดยที่บุคคลถูกอวิชชาครอบงำไม่มีสติรู้เท่าทันอารมณ์ตามความเป็นจริงที่มาปรากฏเฉพาะหน้า เป็นเหตุให้ในปัจจุบันภพบุคคลจึงต้องสังสมกรรมใหม่ คือ อกุศลกรรมบ้าง กุศลกรรมบ้าง ซึ่งในปัจจุสมุปบาทเรียกว่า ปัจจุบันเหตุ ด้วยการกระทำกรรมดี กรรมชั่วเหล่านี้เป็นไปตามอำนาจของ อวิชชาบ้าง สังขารบ้าง ตัณหา อุปาทาน และภพบ้าง โดยปัจจุสมุปบาทจะสืบทอดเหตุปัจจัยอย่างต่อเนื่องเป็นสายให้เข้าไปในฝ่ายอกุศลกรรมบ้าง ฝ่ายกุศลกรรมบ้าง ซึ่งกระบวนการปัจจุสมุปบาทเหล่านี้จะเป็นสิ่งที่กำหนดชีวิตของบุคคลให้กระทำความดี กระทำกรรมชั่ว โดยคล้อยไปตามเหตุปัจจัยนั้น ๆ

ตัวอย่างปัจจุสมุปบาทที่เกิดขึ้นแก่บุคคลในชีวิตประจำ ที่ปรากฏในโลกสูตร ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าแสดงความเกิดและความดับของโลกในปัจจุบันภพ โดยกระบวนการปัจจุสมุปบาทเริ่มต้นจากอายตนะภายในและอายตนะภายนอก วิญญาณ ๖ กระพบกับเกิดขึ้นเป็นผัสสะ และเวทนา แต่บุคคลไม่มีสติรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่มีตัวตน เป็นเหตุให้จึงยินดีพอใจ ยึดมั่นถือมั่นในเวทนา ๆ นั้น เป็นเหตุบุคคลได้ความทุกข์ทั้งหลายจากเหตุปัจจัยนั้น ส่วนความดับของปัจจุสมุปบาทก็เข้าไปทำนองเดียวกัน ความดับของอกุศลธรรมทั้งหลายจะเกิดขึ้นได้ เพราะมีสติรู้เท่าทันสภาวะธรรมตามความเป็นจริง โดยสติรู้เท่าทันอวิชชาบ้าง สังขารบ้าง ตัณหา อุปาทานบ้าง และภพบ้าง ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้ฝ่ายอกุศลธรรมทั้งหลายดับลง มีปัญญามาแทนที่ คือ มีสติและปัญญารู้เท่าทันอารมณ์ เป็นเหตุให้อกุศลธรรมดับลง แต่มีปัญญาที่เจริญยิ่งขึ้นมาปรากฏและแทนที่ อวิชชาดับลงไปตามลำดับ สังขารดับไปตามลำดับ ฯลฯ ดังปรากฏตามอรรถาธิบายมีดังต่อไปนี้

“ภิกษุทั้งหลาย เราจะแสดงความเกิดและความดับแห่งโลก เธอทั้งหลายจงฟังภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงความเกิดและความดับแห่งโลก เธอทั้งหลายจงฟัง ฯลฯ ความเกิดแห่งโลก เป็นอย่างไร

ความเกิดแห่งโลก คือ เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ประจวบแห่งกรรม ๓ ประการ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด

เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงเกิด

เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงเกิด

เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงเกิด

เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงเกิด

ความเกิดแห่งโลกเป็นอย่างนี้แล

เพราะอาศัยโสตและเสียง ... ฯลฯ

เพราะอาศัยฆานะและกลิ่น ... ฯลฯ

เพราะอาศัยชีวหาและรส ... ฯลฯ

เพราะอาศัยกายและโผฏฐัพพะ ... ฯลฯ

เพราะอาศัยมโนและธรรมารมณ์

มโนวิญญาณจึง ประจวบแห่งกรรม ๓ ประการ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด ฯลฯ เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงเกิด ความเกิดแห่งโลกเป็นอย่างนี้

ความดับแห่งโลก เป็นอย่างไร

ความดับแห่งโลก คือ เพราะอาศัยจักขุและรูป จักขุวิญญาณจึงเกิด ประจวบแห่งกรรม ๓ ประการ เป็นผัสสะ เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงเกิด

เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงเกิด

เพราะตัณหานั้นดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ อุปาทานจึงดับ

เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ

เพราะภพดับ ชาติจึงดับ

เพราะชาติดับ ชรามรณะ ฯลฯ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการนี้
ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๑๕๕}

^{๑๕๕} ส.น. (ไทย) ๑๖/๔๔/๕๐-๕๑.

เจตนาสูตร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงความเป็นไปของปฏิจัสสมุปบาทขณะรับอารมณ์ทางใจ (มโนวิญญาน) แล้วเกิดสังขารปรุงแต่งทำให้เกิดความนึกทางใจที่ดี และไม่ดี หรือเป็นบุญเป็นบาป ตลอดทั้งความยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์นั้น ๆ เป็นเหตุให้ได้รับความทุกข์ความเดือดร้อนในการรับอารมณ์ในขณะนั้นๆ ซึ่งเหตุการณ์เหล่านี้ กระบวนการสืบทอดเหตุปัจจัยในปฏิจัสสมุปบาทมีความเป็นไปตามอรรถกถาธิบายต่อไปนี้

ภิกขุทั้งหลาย ภิกขุจงใจ คำริ และนึกคิดสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอาร์มมณปัจจัย เพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาน เมื่ออาร์มมณปัจจัยมี ความตั้งมั่นแห่งวิญญานจึงมี เมื่อวิญญานตั้งมั่นแห่งวิญญานเจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงมี เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปมี ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงมีต่อไป ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้มิได้ด้วยประการฉะนี้

ขณะใดภิกขุไม่จงใจ ไม่คำริ แต่ยังนึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นอาร์มมณปัจจัย . . .

ขณะใดภิกขุไม่จงใจ ไม่คำริ และไม่นึกคิดถึงสิ่งใด สิ่งนั้นไม่เป็นอาร์มมณปัจจัย เพื่อความตั้งมั่นแห่งวิญญาน เมื่ออาร์มมณปัจจัยไม่มี ความตั้งมั่นแห่งวิญญานจึงไม่มี เมื่อวิญญานนั้นไม่ตั้งมั่นแล้ว ไม่เจริญขึ้นแล้ว ความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปจึงไม่มี เมื่อความบังเกิดแห่งภพใหม่ต่อไปไม่มี ชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มิได้ด้วยประการฉะนี้^{๑๖๐}

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธสาสภิกขุ) ได้แสดงการเกิดปฏิจัสสมุปบาทในแต่ละวัน ไว้ในหนังสือ ปฏิจัสสมุปบาท : เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท สรุปความได้ว่า

เด็กคนหนึ่งทำตุ๊กตาตกแตก จะมีปฏิจัสสมุปบาทได้อย่างไร เด็กเล็กๆ คนหนึ่งร้องให้ขึ้นมาเพราะเห็นตุ๊กตาตกแตก ปฏิจัสสมุปบาทจะเริ่มขึ้น ในขณะที่ตุ๊กตาตกแตกอยู่นั้น พอเด็กเล็กๆ เห็นตุ๊กตาตกแตก นี้เรียกว่า ตากับรูปกระทบกันเกิดจักขุวิญญานขึ้นมา รู้ว่า ตุ๊กตาแตก

ตามธรรมดาเด็กคนนี้ประกอบอยู่ด้วยอวิชชา เพราะไม่เคยรู้ธรรม เมื่อตุ๊กตาตกแตกใจของเขาประกอบอยู่ด้วยอวิชชา อวิชชาจึงปรุงแต่งให้เกิดสังขาร คืออำนาจชนิดหนึ่งที่จะทำให้เกิดความคิด

ความนึกคิดอันหนึ่งที่จะเป็นวิญญาน สิ่งนี้เรียกว่า วิญญาน เด็กเมื่อเห็นตุ๊กตาตกแตกแล้วรู้ว่า ตุ๊กตาตกแตก อันนี้เป็นวิญญานทางตา เพราะอาศัยตาเห็นตุ๊กตาตกแตก แล้วมีอวิชชาอยู่ในขณะนั้นคือ ไม่มีสติ เพราะว่า ไม่มีความรู้เรื่องธรรมเลย จึงเรียกว่า ไม่มีสติ ฉะนั้น จึงเกิดอำนาจปรุงแต่งวิญญาน ที่จะเห็นรูปนี้ไปในทางที่จะเป็นทุกข์ ความประจวบของตากับรูป คือ ตากับวิญญานที่รู้นี้

^{๑๖๐} ส.นิ. (ไทย) ๖/๓๘/๓๕-๘๐.

รวมกัน เรียกว่า ผัสสะ ซึ่งผัสสะทางตาได้เกิดขึ้นแก่เด็กคนนี้แล้ว หรือถ้าจะพูดให้ละเอียดกว่าได้เกิดนามรูป คือ ร่างกายและใจของเด็กคนนี้ขึ้นมา ชนิดที่พร้อมสำหรับที่จะเป็นทุกข์

ตามธรรมชาติร่างกายจิตใจของเราไม่อยู่ในลักษณะที่จะเป็นทุกข์ จะต้องมียุติวิชา หรือมีอะไรมาปรุงแต่งให้มันมาอยู่ในลักษณะที่มันอาจจะเป็นทุกข์ ดังนั้นจึงเรียกว่า นามรูปก็เพิ่งเกิดเดี๋ยวนี้เฉพาะกรณีนี้หมายความว่า มันปรุงแต่งวิญญาณด้วยวิชาขึ้นมาแล้ว วิญญาณนี้จะช่วยทำให้ร่างกายกับจิตใจนี้เปลี่ยนสภาพลุกขึ้นมาสำหรับทำหน้าที่ที่พร้อมที่จะเป็นทุกข์ คือ ไม่หลับอยู่ตามปกติ แล้วมันก็มีผัสสะที่สมบูรณ์พร้อมที่จะเป็นทุกข์ เฉพาะในกรณีนี้แล้วมันก็มีเวทนาคือความรู้สึกเป็นทุกข์ แล้วเวทนาที่เป็นความทุกข์นี้ทำให้เกิดตัณหา คือ อยากไปตามอำนาจของความทุกข์นั้น มีอุปาทานยึดมั่นว่าความทุกข์ของกู มันก็เกิดกูขึ้นมา เรียกว่า ภพ แล้วเบิกบานเต็มทีเรียกว่าชาติ แล้วมีความทุกข์ในเรื่องตุ๊กตานี้คือ ร้องไห้ นั่นก็คือสิ่งที่เรียกว่า อุปายาส แปลว่า ความเหี่ยวแห้งใจอย่างยิ่ง ทีนี้เรื่องชาตินี้มันมีความหมายกว้างคือ รวมขรรณณะอะไรไว้เสร็จ ถ้าไม่มีวิชาก็จะไม่ถือว่า ตุ๊กตาแตก หรือตุ๊กตาตาย แล้วก็จะไม่มีความทุกข์แต่อย่างหนึ่งเกิดขึ้นเลย เดียวนี้ทุกข์มันเกิดเต็มทีเพราะว่าเกิดอุปาทานว่า ตัวกู ตุ๊กตาของกู แล้วตุ๊กตาก็แตกแล้ว แล้วก็ทำอะไรไม่ถูกเพราะมีวิชา ดังนั้น จึงร้องไห้ การร้องไห้ คือ อาการของความทุกข์ขึ้นสูงสุดเต็มที่ ที่สุดของปฏิเสธสมุပ္บาท^{๑๖๑}

๒.๗.๒ การสืบทอดของปฏิเสธสมุပ္บาทข้ามภพข้ามชาติ

ปฏิเสธสมุပ္บาทองค์ ๑๒ มีการสืบทอดเหตุปัจจัย โดยหมุนเวียนเป็นวงจรไม่มีต้นไม่มีปลาย^{๑๖๒} ซึ่งหน้าที่ของปัจจัยแต่ละอย่างเป็นกลไกสำคัญยิ่งในการสืบทอดเชื่อมโยงระหว่างเหตุปัจจัยในภพต่าง ๆ ทั้งในอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต โดยที่ปฏิเสธสมุပ္บาทมีกระบวนการสืบทอดเหตุปัจจัย ๙ ประการ ได้แก่ อัทธา ๓ สังขเป ๔ อาการ ๒๐ สนธิ ๔ วัฏฏะ ๓ มূল ๒ และภวัจกร ๒ กล่าวคือ

๑. อัทธา หมายถึง กาล หรือเวลา^{๑๖๓} กาลในปฏิเสธสมุပ္บาทมี ๓ กาล ได้แก่ อดีตกาล (อดีตัทธา) ปัจจุบันกาล (เหตุสมุပ္ป็นนธรรม) และอนาคตกาล (อนาคตัทธา)^{๑๖๔} โดยที่ปฏิเสธสมุပ္บาทองค์ ๑๒ ต่างเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันระหว่าง ๓ กาล กล่าวคือ

^{๑๖๑} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธสาธุกิจ), ปฏิเสธสมุပ္บาท : เรื่องสำคัญที่สุดสำหรับพุทธบริษัท, หน้า ๑๓-๑๔.

^{๑๖๒} วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๘๖, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑๒๑, อ.อ.เอกก.อ. (ไทย) ๓๒/๒๘.

^{๑๖๓} ม.ม.อ. (ไทย) ๑๗/๑๒๔, พ.อ.อ. (ไทย) ๔๕/๔๐๑, พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๓๗๓.

^{๑๖๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๕, ที.ปา.อ. (ไทย) ๑๖/๓๐๕/๑๖๕, พ.อ.อ. (ไทย) ๔๕/๔๐๐.

๑) อดีตกาล หมายถึง เวลาที่ผ่านไปแล้วเป็นอดีต ซึ่งปฏิจสมุปปาตที่เป็นอดีตกาล องค์ธรรมมี ๒ ได้แก่ อวิชา สังขาร

๒) ปัจจุบันกาล หมายถึง เวลาที่เป็นปัจจุบัน หรือปัจจุบันภพ ซึ่งปฏิจสมุปปาตที่เป็นปัจจุบันกาล องค์ธรรมมี ๘ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน กัมมภพ

๓) อนาคตกาล หมายถึง เวลาที่ยังมาไม่ถึงยังเป็นอนาคต ซึ่งปฏิจสมุปปาตที่จะเกิดขึ้นในอนาคต องค์ธรรมมี ๒ ได้แก่ ชาติ ชรามณะ^{๑๖๕}

๒. อาการ หมายถึง ลักษณะอาการแต่ละอย่างในปฏิจสมุปปาตที่เป็นไปในกาลทั้ง ๓ คือ อดีตกาล ปัจจุบันกาล และอนาคตกาล^{๑๖๖} จึงทำให้ปฏิจสมุปปาตมีอาการ ๒๐ อย่าง ได้แก่

๑) อดีตเหตุ (เหตุในอดีตภพ) หมายถึง อาการขององค์ธรรมในปฏิจสมุปปาตที่เป็นอดีตกาล องค์ธรรมมี ๕ ได้แก่ อวิชา สังขาร ตัณหา อุปาทานและกัมมภวะ

๒) ปัจจุบันผล (ผลในปัจจุบันภพ) หมายถึง อาการขององค์ธรรมในปฏิจสมุปปาตที่เป็นผลในปัจจุบันภพ องค์ธรรมมี ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนา

๓) ปัจจุบันเหตุ (เหตุในปัจจุบันภพ) หมายถึง อาการขององค์ธรรมใน ปฏิจสมุปปาตที่เป็นปัจจุบันเหตุ ได้แก่ นามและรูปทั้งหลายที่กำลังทำกรรมตีกรรมชั่วในปัจจุบันภพ ซึ่งกรรมเหล่านี้เรียกว่า ปัจจุบันเหตุ องค์ธรรมมี ๕ ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภวะ อวิชาและสังขาร

๔) อนาคตผล (ผลในอนาคตภพ) หมายถึง อาการขององค์ธรรมในปฏิจสมุปปาตที่จะเป็นไปในอนาคตภพ เพราะสืบเนื่องมาจากปัจจุบันเหตุ จะทำให้ได้รับผลต่อไปในอนาคตภพ ผลที่จะได้รับในอนาคตภพ เรียกว่า อนาคตผล องค์ธรรมมี ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา^{๑๖๗}

๓. สังเขป แปลว่า การย่อ ช่วง หมวด^{๑๖๘} เมื่อจำแนกปฏิจสมุปปาตลงในกาล ๓ แล้ว สามารถจำแนกธรรมที่เป็นเหตุและผลได้ ๔ หมวด ที่เรียกว่า สังเขป ๔ กล่าวคือ

๑) อดีตเหตุ หรือเหตุในอดีตภพ องค์ธรรมมี ๒ ได้แก่ อวิชาและสังขาร

๒) ปัจจุบันผล หรือผลในปัจจุบันภพ องค์ธรรมมี ๕ ได้แก่ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และเวทนา

^{๑๖๕} พุ.อิตติ. (ไทย) ๒๕/๖๓/๔๑๘, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๕, วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๘๘, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๒๔, พุ.อิตติ.อ. (ไทย) ๔๔/๔๐๑, พุ.สุ.อ. (ไทย) ๔๖/๕๑๐, พุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๕๑, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๕๘.

^{๑๖๖} พุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๕๒, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๖๐ – ๕๖๓.

^{๑๖๗} วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๘๘, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๒๕, พุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๕๒, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๖๐.

^{๑๖๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๓๐๓.

๓) ปัจจุบันเหตุ หรือเหตุในปัจจุบันภพ องค์ธรรมมี ๓ ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน และกัมมภาวะ

๔) อนาคตผล หรือผลในอนาคตภพ องค์ธรรมมี ๒ ได้แก่ ชาติ และชรามรณะ^{๑๖๕}

๔. สนธิ หมายถึง การสืบทอดของปฏิจัสสมุปบาท หรือการสืบทอดระหว่างเหตุและผลที่เป็นอดีต ปัจจุบันและอนาคต (กาล ๓) หรือช่วงสืบทอดของอาการ ๒๐^{๑๖๖} ดังนั้น สนธิ (การสืบทอด) จึงมี ๓ กล่าวคือ

๑) ระหว่างสังขารกับวิญญาน ต่อกันสนธิหนึ่ง คือ ระหว่างสังขารที่เป็นอดีตเหตุกับวิญญานที่เป็นปัจจุบันผล

๒) ระหว่างเวทนากับตัณหา ต่อกันสนธิหนึ่ง คือ ระหว่างเวทนาอันเป็นปัจจุบันผลกับตัณหาอันเป็นปัจจุบันเหตุ

๓) ระหว่างกัมมภาวะกับชาติ ต่อกันสนธิหนึ่ง คือ ระหว่างภพอันเป็นปัจจุบันเหตุ กับชาติอันเป็นอนาคตผล^{๑๖๗}

๕. วัฏฏะ แปลว่า การหมุนเวียน หรือการเวียนเกิดเวียนตาย^{๑๖๘} หมายถึง ปฏิจัสสมุปบาทที่มีการสืบทอดระหว่างเหตุและผลอย่างไม่มีที่สิ้นสุด จึงเรียกว่า วัฏฏะ และวัฏฏะมี ๓ ได้แก่

๑) กิเลสวัฏฏ์ หมายถึง การหมุนเวียนของกิเลส องค์ธรรมได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน

๒) กัมมวัฏฏ์ หมายถึง การหมุนเวียนของกรรมทั้งหลายที่สืบเนื่องมาจากกิเลสวัฏฏ์ จึงทำให้สรรพสัตว์ทำกรรมที่เป็นอกุศลกรรมบ้าง กุศลกรรมบ้าง องค์ธรรมได้แก่ สังขารและกัมมภาวะ

๓) วิปากวัฏฏ์ หมายถึง การหมุนเวียนของวิบาก ทำให้ได้รับผลตามกรรมที่เคยกระทำไว้ องค์ธรรมได้แก่ วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ชาติ และชรามรณะ^{๑๖๙}

^{๑๖๕} วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๘๕, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๒๔, พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๕๐, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๕๕.

^{๑๖๖} วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๘๕, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๒๔.

^{๑๖๗} วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๘๕, ม.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๒๔, พ.อิตฺติ.อ. (ไทย) ๔๔/๔๐๑, พ.สุ.อ. (ไทย) ๔๖/๕๑๐, พ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๕๒, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๕๕.

^{๑๖๘} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๑๐๒, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๕๖.

^{๑๖๙} วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๘๕, ม.ม.อ. (ไทย) ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๖๒, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๕๖, ๕๖๕.

๖. มูล แปลว่า เป็นที่ตั้ง หมายถึง มูลเหตุแห่งวิญญูทุกซ์^{๑๓๔} ซึ่งทำให้สรรพสัตว์เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในภพ ๓^{๑๓๕} มูลมี ๒ ได้แก่ อวิชชาและตัณหา และมูลเหล่านี้เป็นเหตุให้ผลกรรมเกิดขึ้นแตกต่างกันออกไป กล่าวคือ

๑) อวิชชา คือ ความไม่รู้ เป็นอดีตเหตุ เป็นเหตุทำให้เกิดสังขาร วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนา

๒) ตัณหา คือ ความทะยานอยาก เป็นปัจจุบันเหตุ เป็นเหตุทำให้เกิดอุปาทาน กัมม ภาวะ ชาติ และชรามรณะ^{๑๓๖}

๗. ภาวจักร แปลว่า จักรแห่งภพ หรือสังสารจักร หมายถึง การหมุน เวียนอย่างต่อเนื่องของปฏิจัสสมุปบาทโดยหาเบื้องต้นและเบื้องปลายไม่ได้ ปราศจากผู้สร้างและผู้รับผล^{๑๓๗} และเมื่อจำแนกปฏิจัสสมุปบาทองค์ ๑๒ ลงในภาวจักรแล้ว ภาวจักรมี ๒ ประเภท กล่าวคือ

๑) ปุพพันตภาวจักร เป็นภาวจักรแรก นับตั้งแต่อดีตเหตุเป็นต้นจนถึงปัจจุบันผล องค์ธรรมมี ๗ ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา องค์ธรรม ๗ เหล่านี้ อวิชชาเป็นต้นเหตุหรือเป็นที่ตั้งทำให้เกิดขึ้นถึงชรามรณะ

๒) อปรันตภาวจักร เป็นภาวจักรหลัง นับตั้งแต่ปัจจุบันเหตุเป็นต้นจนถึงอนาคตผลองค์ธรรมมี ๕ ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ชาติ ชรามรณะ องค์ธรรม ๕ เหล่านี้ ตัณหาเป็นต้นเหตุหรือเป็นที่ตั้งทำให้เกิดขึ้นถึงชรามรณะ^{๑๓๘}

ลักษณะการหมุนเวียนของภาวจักรจะหมุนเวียนคล้อยไปตามเหตุปัจจัย กล่าวคือ ปุพพันตภาวจักร ที่มีองค์ธรรม ๗ มุ่งหมายเอาแต่องค์ธรรมที่ปรากฏเฉพาะหน้า ขณะที่องค์ธรรม ๗ หมุนเวียนอยู่นั้น องค์ธรรม ๕ คือ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ ชาติและชรามรณะ ก็หมุนตามไปด้วย ในทำนองเดียวกันอปรันตภาวจักรที่มีองค์ธรรม ๕ ขณะที่กำลังหมุนเวียนอยู่นั้น องค์ธรรม ๗ ได้แก่ อวิชชา สังขาร วิญญูณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนา ก็ตามหมุนตามไปด้วย

^{๑๓๔} ส.สพ.อ. (ไทย) ๒๘/๑๓๗.

^{๑๓๕} ส.นิ.อ. ๒๖/๓๒๔.

^{๑๓๖} วิ.ม.อ. (ไทย) ๑/๑๘๖, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๕๗, พุ.เถร. ๑๓/๒๐๕, ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๔๖.

^{๑๓๗} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๕๕๔, พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดยสมเด็จพระพุทธปาจารย์, หน้า ๕๓๒.

^{๑๓๘} ส.นิ.อ. (ไทย) ๒๖/๖๒, พุ.อุ.อ. (ไทย) ๔๔/๑๓๘, พุ.ม.อ. (ไทย) ๖๕/๔๐๑, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๔๕๘.

จะเห็นได้ว่า ปฏิกิจสมุปบาทมีการสืบทอดระหว่างอดีตกับปัจจุบันภพ หรือปัจจุบันภพกับปัจจุบันภพ หรือปัจจุบันภพกับอนาคตภพ แสดงว่าสรรพสัตว์ที่เกิดมาในภพนี้ก็เคยเกิดเคยตายมาแล้วนับไม่ถ้วน และจะต้องเวียนเกิดเวียนตายต่อไปอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เพราะกรรมที่สรรพสัตว์ได้กระทำไว้โดยมีอวิชชา ตัณหา ฯลฯ เป็นต้น เป็นเหตุปัจจัย อย่างไรก็ตาม การออกจากสังสารวัฏ หรือการดับสสารอกวิชชาโดยไม่มีเหลือ โดยมุ่งเข้าถึงพระนิพพานฝ่ายเดียวนั้น บุคคลจะต้องอบรมตนด้วยศีล สมาธิและปัญญา^{๑๙๙} จนสามารถพัฒนาปัญญาให้เข้ามรรคญาณ ๔ ได้แก่ โสดาปัตติมรรคญาณ สกทาคามีมรรคญาณ อนาคามีมรรคญาณ และอรหัตมรรคญาณ^{๒๐๐} ตามลำดับ บุคคลจึงจะสามารถทำลายอวิชชาและกิเลสทั้งหลายได้โดยเด็ดขาด

๒.๕ อานิสงส์ของการศึกษาปฏิกิจสมุปบาท

ปฏิกิจสมุปบาทเป็นหลักธรรมที่อธิบายกระบวนการของธรรมทั้งหลายทั้งฝ่ายโลกียธรรม และโลกุตตรธรรม กล่าวคือ ๑. ฝ่ายโลกียธรรม เมื่อบุคคลมีความรู้ความเข้าใจกระบวนการเกิดขึ้นของเหตุปัจจัยของโลกียธรรม จะทำให้บุคคลทราบถึงสาเหตุ (เหตุปัจจัย) ที่แท้จริงของความเป็นไปในชีวิตประจำวัน ทั้งอดีต ปัจจุบัน และกำลังจะเกิดขึ้นในอนาคตว่า จะมีกระบวนการเกิดขึ้นอย่างไร และอะไรคือสาเหตุที่แท้จริง ส่งผลให้บุคคลคลายกำหนดในสรรพสิ่งทั้งหลาย และตระหนักรู้สำนึกในการกระทำของตนว่า ควรกระทำสิ่งทั้งหลายที่ชอบด้วยศีลและธรรม ๒. ฝ่ายโลกุตตรธรรม บุคคลเมื่อมีความรู้ความเข้าใจกระบวนการ การดับของธรรมทั้งหลายแล้ว ทำให้บุคคลเร่งรีบทำความเพียรเพื่อส่งเสริมคุณธรรมของตนให้เจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นไป ที่สุดคือ การเข้าถึงการบรรลुธรรม และพระนิพพานเป็นที่สุด ปฏิกิจสมุปบาทจึงเป็นธรรมที่มีพลานิสงส์มากต่อสรรพสัตว์ในแง่ของการปรับเปลี่ยนความเห็นและพฤติกรรมทั้งกาย วาจา ใจ

บุคคลเมื่อพิจารณาการหมุนเวียนของปฏิกิจสมุปบาทอย่างถี่ถ้วนแล้ว จะเกิดความรู้ความเข้าใจ ความเป็นไปของโลกและรูปรนามของสรรพสัตว์ที่หมุนเวียนอยู่ในสังสารวัฏและหาต้นเหตุไม่ได้ นั่น มีธรรมที่อาศัยซึ่งกันและกันเป็นเหตุทำให้เกิดขึ้น ส่งผลให้บุคคลมีความละเอียด เกรง

^{๑๙๙} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๗๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๕๓/๕๓๕, อ.ท. (ไทย) ๒๐/๘๒/๓๐๘, อ.ก. (ไทย) ๒๒/๑๐๕/๖๒๖, พ.ม. (ไทย) ๒๕/๑๐/๔๘, พ.จ. (ไทย) ๓๐/๓/๖๔-๖๕, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๑/๖๒.

^{๒๐๐} อภิ.ป. (ไทย) ๓๖/๖/๑๓๘.

กลัวต่ออกุศลธรรม เพราะกรรมที่บุคคลได้กระทำไว้ทั้งดีและไม่ดีนั้น จะส่งผลให้บุคคลได้รับความสุขบ้าง ความทุกข์บ้าง^{๑๘๑}

เพื่อให้บุคคลได้มีความรู้ความเข้าใจว่า สรรพสัตว์หากยังมีวิชาครอบงำอยู่ เมื่อตายไปจะต้องเกิดในภพหน้าอีก ซึ่งพิจารณาได้จากปัจจุบันเหตุ ๕ ได้แก่ ตัณหา อุปาทาน กัมมภาวะ อวิชชา สังขาร^{๑๘๒} ที่สรรพสัตว์กำลังทำกรรมดีกรรมชั่วอยู่ในปัจจุบันจะเป็นเหตุปัจจัยนำไปเกิดในภพหน้า และผลของกรรมเหล่านั้นก็คือ วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะและเวทนา หรือขันธ ๕^{๑๘๓} นั้นเอง

เพื่อให้บุคคลมีความรู้ความเข้าใจในธรรมที่เป็นเหตุแห่งทุกข์ในสังสารวัฏ กล่าวคือ ตั้งแต่ อวิชชาจนถึงชาติ เป็นต้น ทำให้ได้รู้ว่า ความทุกข์ทั้งหลายมีขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัสสะ อุปายาสะ ที่สรรพสัตว์กำลังได้รับอยู่นั้น เกิดขึ้นเพราะอาสยชาติเป็นเหตุปัจจัย^{๑๘๔} เมื่อชาติเกิดขึ้น ทำให้เห็นเหตุคือกัมมภาวะ เมื่อกัมมภาวะเกิดขึ้นทำให้เห็นเหตุคืออุปาทาน และทำให้เห็นเหตุปัจจัยที่สืบเนื่องกันจนถึงอวิชชา และที่สุดก็คือ อวิชชาเป็นหัวหน้าของเหตุของความทุกข์ทั้งปวง

เพื่อให้บุคคลมีความรู้ความเข้าใจว่า ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง วงจรของเหตุปัจจัยที่เชื่อมโยงซึ่งกันและกันเป็นสายโดยหาที่สุดไม่ได้^{๑๘๕} แนวคิดเหล่านี้ สามารถทำให้บุคคลนำหลักการเหล่านี้มาพิจารณาความทุกข์ทั้งหลายที่เกิดขึ้นในชีวิตประจำวันว่า มีเหตุปัจจัยอย่างไรจึงทำให้ตนได้รับความทุกข์ เมื่อบุคคลเข้าใจถึงความจริงว่า ผลที่ตนกำลังได้รับอยู่ในปัจจุบันนี้ มีเหตุปัจจัยมาจากกรรมในอดีต และกำลังจะเป็นไปในอนาคต ส่งผลให้บุคคลตระหนักรู้ในกรรมของตน จะทำให้เกิดความเบื่อหน่าย คลายกำหนด สามารถละคลายความยึดมั่นได้ สำหรับผู้ปรารถนาจะพ้นออกจากกองทุกข์ ควรยินดีในการภาวนาอยู่เป็นนิตย์ เพื่อให้เข้าถึงปัญญาที่สามารถเห็นแจ้งกระบวนการหมุนเวียนของปฏิจจสมุปบาทได้อย่างถ่องแท้ จนสามารถพิจารณาปฏิจจสมุปบาทโดยกำหนดรู้ทุกขสัจ ประหารสมุทัยสัจ เห็นแจ้งในนิโรธสัจ และเข้าถึงพระนิพพานเป็นที่สุด

เพื่อหมดความสงสัยเรื่องตัวตนในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เพราะมีความเข้าใจการสืบทอดเหตุปัจจัยในปฏิจจสมุปบาทแล้ว บุคคลจึงละคลายความยึดมั่นถือมั่นในขันธ ๕ ว่า เป็นตัว เป็นต้นตน ละคลายความมานะ โอ้อวดทั้งหลาย ขณะเดียวกันก็ละความแค้นเคืองของตนลงไป เพราะมีความเชื่อว่า กรรมที่ตนกระทำแล้วไม่มีผล หรือขาดสูญ แต่มีความเชื่อในเหตุและผล ที่เรียกว่า

^{๑๘๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๑๒-๑๔๐/๘๓-๑๐๒, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔-๑๖๕, พุ.ม. (ไทย) ๒๕/๒๓/๑๑๓, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๓/๕๖๓.

^{๑๘๒} พุ.ป.อ. (ไทย) ๖๘/๖๕๑ - ๖๕๒, อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๓/๕๖๒.

^{๑๘๓} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๕/๓๐๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๑/๘๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๓๓๓/๔๑๘.

^{๑๘๔} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๐-๖๓/๓๔-๓๖, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔-๑๖๕, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

^{๑๘๕} วิ.ม.อ. (ไทย) ๖/๑๘๕, ม.อุ.อ. (ไทย) ๒๒/๑๓๕-๑๔๐, พุ.พุทธก.อ. (ไทย) ๓๕/๒๖๐, พุ.อิติ.อ. (ไทย) ๔๕/๒๔๓, พุ.สุ.อ. (ไทย) ๔๓/๔๕๗.

มีความเห็นเป็นกลาง โดยละความคิดเรื่องอดีต และอนาคต แต่ตระหนักรู้ในเหตุและผลที่เป็นปัจจุบัน เป็นผู้ไม่ยึดติดอยู่ในเหตุการณ์ในอดีต และไม่เพ้อเจ้อไปในเรื่องอนาคตอย่างไม่มีเหตุผล แต่เป็นผู้มีความเห็นเป็นกลางในกาลทั้ง ๓ และติดยึดอยู่ในกาลใด ๆ เพราะเหตุปัจจัยทั้งหลายล้วนเป็นไปตามอำนาจของไตรลักษณ์

๒.๘ สรุป

ปฏิจสุมุปปาท หมายถึง ธรรมที่อาศัยซึ่งกันและกัน ยังผลธรรมให้เกิดขึ้น

ปฏิจสุมุปปาท มีองค์ธรรมที่เป็นปัจจัย ๑๒ อย่าง ได้แก่ ๑. อวิชชา ๒. สังขาร ๓. วิญญาณ ๔. นามรูป ๕. สฬายตนะ ๖. ผัสสะ ๗. เวทนา ๘. ตัณหา ๙. อุปาทาน ๑๐. ภพ ๑๑.ชาติ ๑๒. ชรามรณะ ซึ่งเหตุปัจจัยแต่ละอย่างทำหน้าที่อุปการะธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น และอุปการะธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วให้มีความเจริญต้งมั่นยิ่งขึ้นไป

การหมุนเวียนของปฏิจสุมุปปาททั้งฝ่ายอนุโลมและปฏิโลมปัจจุบันภพ เกิดขึ้นได้เพราะอาศัยการสืบทอดเหตุปัจจัยของปฏิจสุมุปปาทองค์ธรรม ๑๒ ที่อาศัยซึ่งกันและกัน ผลธรรมจึงเกิดขึ้น ส่วนการสืบทอดเหตุปัจจัยข้ามภพข้ามชาติอย่างต่อเนื่องนั้น เพราะอาศัยหลักการสืบทอดเหตุปัจจัยขององค์ธรรม ๑๒ โดยอาศัยการพิจารณาในอัทธา ๓ สังขеп ๔ อาการ ๒๐ สนธิ ๔ วัฏฏะ ๓ มุล ๒ และภวจักร ๒

รูปแบบการแสดงปฏิจสุมุปปาท มี ๒ อย่าง คือ ปฏิจสุมุปปาทฝ่ายอนุโลม (ฝ่ายเกิด) และปฏิจสุมุปปาทฝ่ายนปฏิโลม (ฝ่ายดับ)

การแสดงปฏิจสุมุปปาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มี ๔ อย่าง ได้แก่ ๑. จากต้นจนถึงปลาย ๒. จากกลางไปถึงปลาย ๓. จากปลายจนถึงต้น ๔. จากกลางจนถึงต้น

พระอริยบุคคล หมายถึง บุคคลผู้รู้แจ้งแทงตลอดในปฏิจสุมุปปาท สามารถละกิเลสทั้งหลายได้โดยเด็ดขาด^{๑๘๖}

กัลยาณปุถุชน หมายถึง พุทธศาสนิกชนผู้สนใจศึกษาอบรมตนเองทั้งฝ่ายปริยัติ และภาวนา^{๑๘๗} ผู้วิจัยมีความเห็นว่า กัลยาณปุถุชนบางคนที่มีความรู้ความเข้าใจในปฏิจสุมุปปาทแล้ว จะละคลายได้ถอนความยึดมั่นถือมั่นความทุกข์ในสังสารวัฏได้ กล่าวคือ บุคคลจะ 모르สึกว่า มีความ

^{๑๘๖} ที.ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๔, ที.ป.อ. (ไทย) ๑๑/๓๒๕.

^{๑๘๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๘/๓๒๔, พ.ม. (ไทย) ๒๕/๘๗/๒๓๐-๒๓๑, ๘๘/๒๓๖, ๑๔๕/๔๐๒, พ.ญ. (ไทย) ๓๐/๒๕/๑๔๐, พ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๗/๕๗.

ทุกข์มากจนเกินประมาณ เมื่อได้พบกับความเสื่อมของโลกธรรม หรือไม่ยินดีติดใจกับอารมณ์มากจน
สิ้นพัน เมื่อได้พบกับอารมณ์ที่น่ายินดีปรารถนา ซึ่งสามารถไถ่ถอนความรู้สึกว่า เที้ยง แน่นอน
นิรันดร์ หรือความขาดสูญได้ บุคคลเมื่อเข้าใจความยึดมั่นถือมั่นในอารมณ์ทั้งสองฝ่ายแล้ว จะนำไปสู่
ความเห็นที่เป็นกลาง คือ ไม่สุดโต่งไปในอารมณ์ทั้งสองฝ่าย ความเห็นที่เป็นกลางเหล่านี้จะนำบุคคล
เข้าไปสู่การยินดีต่อการภavana เพื่อทำลายอวิชชาทั้งหลายและเข้าถึงความดับทุกข์ในสังสารวัฏเป็น
ที่สุด